

TÁRGYIASULT EMLÉKEZET*

Emlékművek, múzeumok a Nagy Háborúról

A XX. századelő meghatározó kollektív élménye a háború. Négy és fél éve alatt Magyarország majd' négymillió polgára került a frontokra. Közülük 660 ezren meghaltak, 740 ezren megsebesültek. A háború a társadalom alapsejtjeiig hatolt, átjárta legkisebb közösségeit is.

Mi maradt a világháborúból az emlékezetnek? Sokféle emléke saját tárgyi valóságában, a történés maga, hőseivel és áldozataival, legendáival és csuda dolgaival, a jövőnek közösen szőtt mítoszaival – mind a „megelevenedett háború,” a háború élő emlékezte. „... Az emlékezet maga az élet, melyet élő csoportok hordoznak, s ekképpen folyamatos fejlődésben áll, kitevé az emlékezés és a felejtés dialektikájának, nem törődve szükség-szerű deformációjával, védtelen minden használat és manipuláció ellen, hajlamos hosszú rejtőzködésre és hirtelen új életre kelésre” – írja Pierre Nora.¹ Az emlékezet a konkrétban gyökerezik és a legkülönbözőbb formában tör felszínre. A háború emlékezte az egyszerű sírkereszt és a tömegsírok fölé magasodó gigantikus emlékmű, a fákkal beültetett kis emlékhelyek és az egykori nagy csaták helyszínén emelt emlékmúzeumok, megőrzött személyes kis emlékek, családi ereklyék, kultikus tárgyak és propaganda szülte giccses emléktárgyak. Minden ilyen emlék a nagy események hol csendes, hol meg hi-
valkodó tanúja.

Az első világháború megteremtette a privát emlékezés alapjaira helyezett kollektív emlékezet új paradigmáját, amely azóta is töretlenül hódít.² Ez a háború valójában megváltoztatta a jelen és a történelem, az egyén és az események egymáshoz való, megszo-
kott viszonyát. Egyetlen korábbi háborúban sem tapasztalhatott sátáni logikájával hamar felülírta a megkötött társadalmi szerződéseket nemzet és polgárai között, közösség és egyén között, átminősítette az eseményekhez való viszonyt mind a nagy nemzeti, mind a kisebb közösségi, mind az egyéni dimenzióban. A háború maga taposta saját ösvényeit, és kényszerítette saját törvényeit a társadalomra, elitre és tömegekre, frontkatonákra és a hátszág népére egyaránt. Primitív logikai hármassága így lenne meghatározható: a háború konkrét célja a győzelem; a győzelemért áldozatot kell hozni; a legnagyobb áldozat a véráldozat – innen pedig már csak egy lépés magának a háború mítoszának a megte-
remtése. Kérdés azonban: kié a mítoszteremtés joga? És kié az emlékezés joga? A hábo-
rús áldozatot hozott nemzet nevében a hatalomé, vagy az áldozatot hozók kis közösségeié?

Ahogy a háború egyre inkább tömegméreteket öltött, ahogy a frontokon szaporodtak a hősök és még inkább a hősi halottak, úgy devalválódott – a mennyiség okán is – az egyes hősiesség, a meghozott privát (vér)áldozat „nemzeti értéke.” S ahogy értéktelene-

* A Tatabányán 2004. szeptember 1-jén rendezett történelem-muzeológus konferencián elhangzott előadás jegyzetelt szövege.

¹ Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. In *Múlt és jövő*, 2003. 4. szám. 4. o.

² Gyáni Gábor: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In: *Uő.*: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Budapest, 2000. 89. o.

dett itt, úgy nőtt az értéke a másik oldalon, a kisebb közösségekben; a háború hősei és áldozatai így mindenekelőtt a kis közösségek (a katonai alakulatok, a települések, a rokonság, a család) hősei és áldozatai lettek. A gyász is, a dicsőség is, első fokon, a kis közösségeké lett. A háború nagy történései, a háború „nemzeti emlékezete” mellett létrejöttek a kisebb közösségek „közösségi emlékezetei”.

Az emlékezésnek ez a fajta magánosodása ugyanakkor együtt járt az állami szerepvállalás erősödésével is, a hivatalos emlékeztetés jegyében. A hatalom már az első háborús év ősztől hozzáfogott a frontkatona-idol megformálásához, és megkezdte a harctéri heroizmusban és a hőskultuszban rejlő propaganda-lehetőségek módszeres kiaknázását. Mindezzel lényegében saját hatáskörbe vonta háborús emlékezet szelektálási jogát is. Ennek működtetésére bevetette háborús propaganda megannyi direkt és indirekt eszközt. Mondhatni, rátelepedett a kisebb közösségek „hazafiságára,” magángyászára és magándicsőségére is, és megpróbálta rendszerezni azokat. Rendelettel szabályozta az emlék- és trófeagyűjtést, frontemlékekből háborús „alakulalmúzeumok” szervezését írta elő, törvényt hozott a hősi halottak nevének megőrkítéséről, emlékművek építését szorgalmazta, brosúrákban, plakátokon, kiállításokon propagálta a hőskultuszt, háborús múzeumok szervezésébe kezdett, szolgálatába állította a művészetet.³ Propagandaeszközzé tette az irodalmat, a festészetet, a szobrászatot, a fotó- és filmművészetet, a zenét. E háborús propaganda irányításában, szervezésében igen jelentős szakmai szerepet játszott a Sajtóhadiszállás (Kriegspressquartier). Ez volt az a szerv, amely a közös hadügyminisztérium keretei között, saját kebelén belül létrehozva a „Kunstgruppe” intézményét, összefogta a birodalom „művészeti iparágainak” háborús ténykedését is. Írók, újságírók, festők, szobrászok, színészek, fotóművészek kerültek teljesen szabályosan, állampolgári kötelezettségből, behívotként, vagy csak hazafias felbuzdulásból, a Sajtóhadiszállás művészcsoportjainak állományába, majd egyenesen a frontra, hogy írásban, képben, plasztikában vagy celluloidszalagon örökítsék meg azt a hősiességet, amitől azt várták, hogy majd megsokszorozza a társadalom kitartását, háborús állhatatosságát. A Kriegspressquartier vezetője a Hadilevéltár korábbi igazgatója, Ferenc Ferdinánd egyik bizalmasa, a művelt, széles látókörű Max Ritter von Hoen vezérőrnagy lett.⁴

S ha mindez kevés lett volna, a hatalom lejjebb is ereszkedett, és nem válogatott. Támogatott minden populáris megnyilvánulást, ami bármit is hozzátehetett a háború „nemzeti élményéhez.” A hátszági piacokat addig soha nem látott mennyiségben özönlötték el a háborút éltető (magyarázó, bagatellizáló), ellenséget csúfoló dísz- és használati tárgyak, festett bögrék és tányérok, legyezők, háborús játékok, olcsó bizsuk, nippek, képeslapok, képeskönyvek, kítűzők, jelvények. Egy részük hatalmilag támogatott (emlékeztető) vásári apróság volt, amelyeket segélyalapok, alapítványok dobtak piacra, más

³ Mindezekre a propagandaeszközökre a dolgozat későbbi fejezetei részletesebben is kitérnek. Az állami propaganda szervezeti kereteinek megteremtéséről *Peter Broucek*: A Sajtóhadiszállás és az irodalmi csoportok a Hadilevéltárban, 1914–1918. (Ford. *Havas Lujza*.) *Enigma*, VII. évfolyam, 2001. 28. sz., 203–205. o.; a háborús művészet szerepéről, lehetőségeiről, hadifestőkről, szobrászokról részletesebben *Markója Csilla*: Tájékp csata után. Uo. 33–34. o.. Legújabbban I. *Tibor Balla*: Die Organisation und Tätigkeit des Österreichisch-Ungarischen Kriegspressquartiers im Ersten Weltkrieg. In: *War, Military and Media from Gutenberg to Today*. (Ed. Major General PhD *Mihail E. Ionescu*.) Military Publishing House, Bucharest, 2004. 135–142. o.

⁴ A vezetők a háború folyamán természetesen cserélődtek, Hoen azonban a propaganda-tevékenységet irányítók legmarkánsabb egyénisége volt.

részüket az önkéntes hazafias lelkesedés, megint más részüket a kifejezetten üzleti haszonszerzés szándéka. A cél a társadalom mobilizálása, a háborús „lelkesedés,” de leg-
alábbis az „áldozatkészség” ébren tartása volt.

A hősök kultusza bőven túlélte a háborút, sőt a háborús emlékezet legmeghatározóbb, több célra is használható, központi elemévé vált szerte a volt hadviselőknél. A veszteseknél azonban módosítani kellett a stratégián (hiszen a háború alatt minden a győzelemről szólt, most pedig a vereség romjain kellett az eredményeket felmutatni), ám az eszköztár nem nagyon változott. Csak a monumentumok lettek nagyobbak, kifejezőbbek, a katonatemetők csinosabbak, az emlékműveken neve lett a hősi halottaknak, gyűltek az ereklyék a múzeumokban, megnyiták az első, a rendszerezett emlékezet igényével fellépő tárlatok a háborúról. Már jutott idő a merengésre. A háborús hőskultusz összeolvadt az ezeréves magyar hősiesség kultuszával; az alig elmúlt háború magyar hőseit a nemzeti panteonba helyezték, a régi történelmi nagyságok mellé. A jelenség egyetemes: „A háború emléke szent élménnyé magasztosult, amely mély vallásos érzülettel töltötte el a nemzetet, bőséggel ellátta szentekkel, mártírokkal, zarándokhelyekkel, és ápolandó örökséggel vértette fel.”⁵

Ez az írás erről a háborús emlékezeetről szól, az emlékekről és az emlékeztetésről. Középpontjában a kanonizált emlékezet két grandiózus megjelenési formája áll, a köztéri emlékmű és a múzeum. Tartalmában mindkettő az emlékezet rendszerezésére tett hatalmi kísérlet, mindkettő az emlékezet (az „emlékeztetés”) állami kisajátításának eszköze, egyben kommunikációs eszköz is, amelyek célja: minél több ember megszólítása. A köztéri emlékművek a lehető legnagyobb nyilvánosság előtt propagálják, hogy akiről, vagy akikről szólnak, az, vagy azok „mindenkié,” vagyis ez a sugallt emlékezet mintegy társadalmi kánonként próbál megjelenni. Az emlékművek fő feladata a permanens emlékeztetés, ezzel együtt pedig alkalmasak más kapcsolt tartalmak – esetünkben a hőskultusz – kifejezésére és állandó sulykolására is. Környezetük, főleg a háború után, nyilvános ceremóniák, felvonulások, nagygyűlések emlékbeszédek helyszíne, ugyancsak a hőskultusz nevében.

A múzeum – bár intimebb környezetben – ugyanígy képes eleget tenni hasonló elvárásoknak. A korszak politikai gondolkodásmódjában valójában a (háborús) múzeum is „emlékmű,” a hatalom legalábbis besorolta az alattvalókkal történő kommunikációja eszköztárába: a múzeum, mint az emlékmű is, arra való, hogy a katonai dicsőséget hirdesse; a múzeum a katonai vitézség és az áldozatok emlékének megszentelt helye.⁶ A

⁵ Idézi Jeffrey K. Olick és Joyce Robbins: A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezet-től” a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatához. (Ford. Kulcsár Dalma.) *Replika*, 37. sz., 28. o. Az utóbbi évtizedek emlékezet-irodalmában tallózó tanulmány jelentős teret szentel az első világháború e tekintetben meghatározó történelmi élményének. Idéz számos fontos megállapítást más szerzőktől: a halottkultusz háború kitermelte demokratizálódása (Gillis); az emlékművek megváltozott szerepe ((Winter); a közös emlékezetekből felépülő egyéni és kollektív identitások (Mannheim K); generációk nemzedékként való öndefiníciója – „háborús nemzedék”, „1914-es nemzedék” (Whol). A jelzett szerzők műveinek bibliográfiai leírása: 39–43. o.

⁶ Tipikus e tekintetben a magyar (nemzeti) hadimúzeum létrehozásáról szóló uralkodói leirat szövege: „a magyar nemzetnek a világháborúban is igazolt évezredes erőnei, továbbá a vitézség, és áldozatok honorálására – így a leirat – elismerésemet és hálámát méltó emlékműben óhajtom minden időkre megörökíteni... Elrendelem, hogy a magyar székesfővárosban Magyar Hadi Múzeum létesíttessék. ... A múzeum a haza védelmében elesett hősök emlékét valamint a nemzet fiainak úgy harctéri, mint az otthoni munkában kifejtett emberfeletti küzdelmei megörökítését szolgálva, Magyar Nemzetem soha el nem múló dicsőségét örök időkre fennen hir-

múzeumalapítási elképzelések a háború alatt – nem csak Magyarországon, ahol akkor még egyáltalán nem volt (nemzeti) hadimúzeum – a gyakorlatban mindenekelőtt a front-emlékek (trófeák) szisztematikus gyűjtésében öltöttek testet, valójában a háború egyfajta muzealizálásában, ami lényegében már a hadiesemények kezdetén megindult, egészen direkt céllal. A (háborús) „gyűjtemény létrehozásának célja, hogy a Hadimúzeum rendelkezésére bocsásson minden olyan anyagot, ami alkalmas muzeális megőrzésre és kiállításra, amelynek rendeltetése, hogy eleven képet mutasson a háborúról és kísérőjelenségeiről a fronton, a hadtáp területén és a hátszországban. A gyűjtemény ideális végcélja a császári és királyi hadsereg ábrázolása a háborúban.” A zsákmányolt ellenséges anyag pedig, amelyet a frontokon összegyűjtenek, azt a célt szolgálja, „hogy trófeaként a császári és királyi hadsereg sikeres harcairól tanúskodjon.” A gyűjtés eredményeit – főleg az ellenségtől zsákmányolt fegyvereket, nagy technikát –, mint trófeákat, időről időre, rögtönzött helyszíneken, be is mutatták a nagyközönségnek, Budapesten például a Nemzeti Múzeum kertjében, vagy a Parlament előtt, a Városligetben, a Margit-szigeten.⁷

Amikor aztán véget ért a háború, az egykor szemben állt felek országaiban, az állami szintre emelt háborús emlékezés jegyében, a hőskultusz ápolása szellemében, sorra születtek a háborús mementók. És újra csak aktualizálva. Panteonok, győzelmi múzeumok létesültek, emlékhelyek az elhagyott csatatereken, szétlőtt erődökben, háborús múzeumok a fővárosokban; a meglévő gyűjteményeket az elmúlt háború rekvizítumaival bővítették, szakmai tanulságok levonására oktató szakgyűjteményeket hoztak létre – talán már egy újabb, nagy összecsapásra készülve.⁸ Az első világháború során létesült múzeumok, többnyire egészen direkt tartalommal, ezt a célt (az emlékeztetést, a hőskultuszt) szolgálták, azok pedig, amelyek már a háború után születtek, mint az alább tárgyalandó magyar Hadtörténeti Múzeum, az elmúlt háború emlékezetét az ezeréves magyar katonai múlttal társították, és Trianonnal aktualizálva a nemzeti hőskultusszal olvasztották egybe.

Az emlékmű tehát, amint fentebb láttuk, az emlékezet sűrítése és általánosítása, a múzeum viszont az emlékek „parcellázása,” adott esetben a nemzeti heroizmus felosztása. A múzeumi emlékezetben ugyanis markánsabban állnak előttünk a részek, a múzeumban minden nevesített, a múzeum adatolva archivál és rendszerez, az emlékmű viszont még akkor is általánosít, ha az emlékezet „részeit,” (a konkrét hősi halottakat) a monumentumra vésvé nevesíti! A szabadtéri emlékművek az állandóságot sugallják, az ércebe, kőbe vésett hősiességet, a mozdíthatatlan maradandóságot. A múzeum ugyanezt a hősiességet, a hősiesség változó fogalmát, a társadalom hozzá való viszonyát folyamatában tudja modellezni, amihez a legalkalmasabb eszköz a kiállítás. A múzeum képes súlypontoszni, képes ugyanazt a súlypontot más összefüggésrendszerben, az új elvárásokhoz alkalmazkodva odébb helyezni. A közterek ércebe merevített, valós vagy fiktív háborús hőse mindig ugyanaz, még akkor is, ha helyi értéke változik az emlékezetben; a múzeu-

desse.” Hadtörténeti Múzeum, Adattár, 409.88. sz. A leirat az 17734/eln. 1.a. 1918. sz. ügyirat 4. számú melléklete (egykorú másolat).

⁷ A margitszigeti kiállítással a dolgozatban, lentebb, külön fejezetben foglalkozunk. Az 1917 szeptemberében megnyílt kiállítást a magyarországi első világháborús kiállítások archetipusának tekintjük.

⁸ Az idézett részlet egy, a háború derekán (1917 áprilisában) keletkezett felterjesztésből való, amelyet a bécsi hadimúzeum (Heeresmuseum) kuratóriuma nyújtott be a közös hadügyminisztériumnak. A felirat a trófeagyűjtés nehézségeit taglalta. Közli *Karl-Josef Pazzini*: Az agresszivitás tabui. A múzeum, mint az agresszivitás különböző formáinak gyűjteménye. *Enigma*, VII. évf., 2001. 28. sz., 223. o.

mi kiállításon, a bemutatás során ugyanaz a háborús hős, hősiességével együtt, a mindenkori emlékezethez igazodva, a vizualitás eszközeivel könnyen relativizálható.

Az első világháború után (és már alatt is) a háborús emlékművek és múzeumok érdekes szimbiózisra figyelhető meg, s e folyamat szinte napjainkig tart. Csatatereken vagy közvetlen háterszágukban, a front mögött, emlékműveket emeltek, melyek környezetében, a „vérrel megszentelt” helyszínen, gyakran múzeumok települtek, vagy az emlék már eleve úgy épült, hogy csarnokszerűre kiképzett talapzatába „háborús tárlatot” terveztek, ahová a csatatér rekvizitumait gyűjtötték össze, direkt emlékeztetőül.⁹ A csatateri múzeumok másik válfaja az „in situ” múzeum. Háborús építmények lövészárkok, erődök, lövegállások, kavernák, harcálláspontok, szükség-repülőterek váltak szabadtéri múzeummá, s egyben mementóvá. A háborút követő években ezek az objektumok szinte minden esetben állami támogatással, sőt állami kezdeményezésre születtek (centralizált emlékezet), később egyre inkább bajtársi közösségek, egyesületek, helyi közösségek vállalkozásaként (kisközösségi emlékezet). A csatateri régészet ma is számos helyszínt tesz szabadtéri múzeummá szerte az egykori harctereken – de már kevésbé a hősiesség felmagasztalására, sokkal inkább egyfajta „háborús retro” jegyében.

A szimbiózis jegyében a múzeum sajátos szerepet tölt be az emlékművek rendszerezésben.¹⁰ Ez a tevékenység lényegében az emlékművek – nem művészeti szempontú – muzealizálása. A huszas évek közepétől a budapesti Hadimúzeum is feladatának tekintette az országban lévő háborús emlékművek központi nyilvántartását, frissen kapott, ma is otthonául szolgáló épületében pedig gliptotékát rendezett be, és közönség elé tárta az emlékművek gipszből készített, kicsinyített példányait.¹¹ Tünet értékű a Hadimúzeumi Egyesület 1927. évi beszámolójának az a részlete, amely ennek a küldetésnek a geneziséről szól. Horváth Károly ügyvezető alelnök arról számolt be, hogy az „elgondolásában is nagyszerű terv ... a m. kir. Honvédség nagynevű parancsnoka, bulcsi vitéz Janky Kocsárd lovassági tábornok úr önmagmértósága” elképzelése, amely „a katonai dicsőségek eme templomában kívánja összegyűjteni mindazon hősi emlékek kicsinyített másolatait, amelyek[et] Csonka-Magyarország áldozatkész közönsége fiainak a maradék haza területén emelt.” „Nagyszerű – így Horváth –, hogy megvalósul a Múzeum eme hősi csarnokában ... önmagmértósága gyönyörű gondolata, a megmaradt nemzedék eme kegyeleti jeleinek összegyűjt[é]se.”¹² Ehhez ehelyt a következőket tehetjük hozzá: a múzeum gyűj-

⁹ Ilyen „múzeumos” emlékművek azonban nem csak a helyszínen, de a harcterektől távol is szülehetnek, mint például a Budapesti Duna-parton emelt haditengerész emlékmű, melynek talapzatában a témához illő háborús kiállítás is berendeztek. A főváros ostroma alatt súlyosan megsérült szobrot a háború után megsemmisítésre ítélték.

¹⁰ Nem művészi rendszerezésről van szó. Ez a rendszerezés mindenképp propagandisztikus, direkt mondanivalójú, a hősiesség tipizálásán keresztül a háborús emlékezést sulykolja, és a jövőendő harcaira buzdít. A háborús emlékművek művészi értékeit egyébként már a korabeli kritika is tollhegyre tűzte. A hősiesség korban elfogadott kliséi többnyire nem kedveztek valódi művészi értékek létrehozásának. Szignifikáns e tekintetben *Petrovics Elek*: Visszapillantás hat év magyar szobrászatára. *Budapesti Szemle*, 1929. 296–305. o.

¹¹ A későbbiekben ez – a felsőbb katonai elvárásokhoz igazodó – háborús kegyeleti tevékenység a Múzeum szakmai tevékenységében olyannyira előtérbe került, hogy a múzeumi munkát hátráltató voltára a 30-as évek elején Gömbös Gyula honvédelmi miniszter által kezdeményezett, Hóman Bálint és I. Tóth Zoltán által elvégzett felügyeleti vizsgálatnak kellett felhívnia a figyelmet. Részletesen I. *Pongó János*: Az Országos Hadtörténeti Múzeum története. I. rész. A múzeum életre hívásától a felszabadulásig. Az Országos Hadtörténeti Múzeum Értesítője, I. 1971. 35–43. o.

¹² *Hadimúzeumi Lapok*, 1927 augusztus, 7. o. (Beszámoló a közgyűlésről.) A rákövetkező év áprilisában így próbál hatni az érintettekre a múzeum: a művészek és az egyes települések küldjék be a múzeum illetékes

teményi és kiállítási felülvizsgálata, amelyre a fentebbi jegyzetben utaltunk, ezt „az elgondolásában is nagyszerű tervet” – szakmai indokok alapján – kiiktatta. Az 1937-ben megnyitott kiállításban, legalábbis a kiállításvezetőbe felvett anyagok között, nem is szerepel belőlük egyetlen egy sem az eredeti elgondolások szerint.

A következőkben az intézményesült emlékezet (a hatalmi emlékezés és emlékeztetés) jegyében a magyarországi első világháborús múzeumok és emlékművek táján kalandozunk. Az a bő két évtized, amely e „kalandozás” időkeretét adja, mára már történelemmé vált: a háborús és a háborút követő, „emlékező” évek történelmévé. Norát megidézve úgy is mondhatjuk: az emlékezetből történelem lett, amely magában foglalja a valós történéseket és a történések megannyi interpretációját. Vagy ha még tovább játszunk a szavakkal: írásunk a magyarországi első világháborús emlékezet történetét kísérli meg rekonstruálni az „emlékezés helyei,” a háborús emlékművek és múzeumok felelevenítésével.

*A háború emlék(műv)ei:
szövegre kitett szobrok – a háború (mulandó) emlékei*

1915. március 6-án, Bécsben a Schwarzenberg téren leleplezték Joseph Müllner professzor „Wehrmann im Eisen” nevezetű hársfaszobrát, amely a korabeli magyar szóhasználatban a „vashonvéd” nevet kapta. A kezében rövid kardot tartó, lezárt sisakú lovagszobor szorosan kapcsolódott a már több mint hat hónapja zajló világháborúhoz. Egyrészt jelképeznie kellett a Monarchia katonáinak hősiességét, másrészt a beleverendő „jótékonyági” szögeken keresztül az otthon maradt lakosság háborús áldozatkészségét. – írja Szabó Dániel.¹³ Az aktussal megszületett a háború egyik különleges mementójának első számú Habsburg birodalmi példánya. A bécsi „vashonvédet” csakhamar követték magyarországi társai is: 1915. május 23-án Pozsonyban, augusztus 1-én Nagyszébenben, augusztus 18-án Kolozsvárt, szeptember 8-án Szegeden szeptember 12-én Székesfehérvárott avattak szobrot.¹⁴ Ugyancsak szeptember 12-én avatták a leghíresebb magyarországi „vasvitétz,” a „Nemzeti Áldozatkészség Szobrát” Budapesten, a Deák-téren, az Anker-ház előtt. Az országban (és szerte a birodalomban) persze számos más helyen is születtek ilyen „áldozatkészség”-szobrok (vagy csak táblák), amelyeket aztán az alattvalók, nemzeti és hazafias felbuzdulásból, beboríthattak vásárolt szegekkel, vagy kis táblácskákkal. Egyének, szervezetek, önkormányzatok, egyesületek, cégek, vállalatok vált-hatták meg pénzen ezt a jogot. Minden bevett jótékonyági szeg, táblácska forintokat jelentett, amelyek majd rokkantak, árvák, özvegyek segítségét szolgálják. Az ugyanis elég hamar világhóssá vált, hogy az államnak nem lesz elegendő pénze ilyen jellegű kiadások-

osztályának az emlékművek kicsinyített mintáját, illetve másolatát, vagy fényképét, mert „ezzel az ország központjában állítanak hőseiknek maradandó emléket”. Uo. 1928 április, 11. o.

¹³ Szabó Dániel: A nemzeti áldozatkészség szobra (Avagy fából vaskatona) *Budapesti Negyed*, 1994/1. 59. o.

¹⁴ Az ország áldozatkészség szobrairól máig nincs történeti összesítés, és helytörténeti szempontból is esetlegesek a feldolgozások. E dolgozatba magam is csak a Szabó Dániel által kiemelt szobrokot vettem be. Figyelemfelhívó és úttörő jelentőségű Gergely Anna „Vértes vitéz” szobra Fehérváron. *Fejér Megyei Hírlap*, 1988. február 20. Legújabbban Zombori István: A fakatona és a doberdói fa a szegedi múzeum gyűjteményében. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok. *Studia Historica* 7. Szeged, 2004. 389–406. o.

ra; az állam ezt a kötelezettségét valójában átvállaltatta az országos, vagy helyi közösségekkel, egyénekekkel.¹⁵

E vasba öltöztetett faszobrok azonban többek is voltak, mintsem csak a jótékonykodás szimbólumai, ideológiájuk sem pusztán a szegények, a hátramaradtak segítése volt: a szobrok „felvasazása” és az ahhoz párosuló adakozás egyfajta hozzájárulásnak, egyszermind a győzelemben való közvetett részvételnek is számított. Ezt fejezte ki a szóhasználat is: a szobor-retorikában a „jótékonytságot” elég hamar kiszorította az „áldozatkészség” kifejezés, nem is beszélve a fogalom állandó jelzőiről: „nemzeti, hazafias.” De ezt sugallta maga a tevékenység is, amelyen keresztül az áldozatkészség megvalósult, hiszen a polgár nem egyszerűen csak pénzt adott, hanem a szögelés fizikai megvalósításával maga is segítette a harcolókat, vagyis az egyén fizikai aktivitása a hátszág háborús erőfeszítéseit érzékeltette. A szobrok ugyanakkor, a (győztes) háború apoteózisának rekvizitumaiként, az állami (nemzeti) és egyéni büszkeséget is jelképezték, s mintegy bevonták az otthon maradottakat a háborús erőfeszítésekbe, a várt győzelembé, a leendő sikerbe. Így a „vaskatona”-szobrok különböztek a háború alatt (és után) emelt egyéb emlékművektől, hiszen az utóbbiak a vereség, az állami (nemzeti) és magángyász közös szimbólumai lettek, azt sugallva, hogy Trianon az egyén tragédiája is.

A szögelésre kitett szobrok alapvetően két típust képviseltek: vagy valamilyen középkori, páncélos lovagot ábrázoltak, vagy a nagy háború egyszerű katonáját.¹⁶ Felállítási helyük csak ideiglenes helyszín volt, lehetőleg valamilyen forgalmas közlekedési csomópont, hogy minél több ember láthassa őket, s hogy a szögelés rituáléja kifejtse a kívánt propagandahatást, másrészt pedig legyen elég hely a rendszeres, térzenés „ünnepelekre.” Mindennek, természetesen, első sorban élő propagandahatást szántak, ám a szobrok, a szoborszögelések a jövőnek szóló üzenetet is hordoztak. Azzal, hogy a bronzlapocskákon feltüntették az adakozó nevét, a hozzájuk adott emléklapon pedig még azt is, hogy a szobor mely pontján helyezkedik el az adakozó lapocskája,¹⁷ vagy pl. hogy Budapesten a szobor képével díszített, minimálisan 2 koronába kerülő, viselhető gallérlévényt is árusítottak, a szögelés aktusa a publikus szféra eseményéből, éppen a nevesítettséggel, átkerülhetett a mikroközösségi (családi), vagy akár a magánszférába is. Így a szobor nem csak mint egész, mint (makro)közösségi jelkép hirdethette a késő ko-

¹⁵ Szabó hat áldozatkészség-szoborról ír részletesebben (l. a 13. számú jegyzetet). A budapesti szobor különleges volt e tekintetben, mert a hivatalos államhatalom (miniszterelnök, honvédelmi miniszter) játszotta a kezdeményező és szervező szerepet, „alkotói” közé csak később csatlakozott az Augustza Gyorssegély Alap. Pozsonyban Bartal Aurélné, a főispán felesége volt a szervező, aki az összegyűlt pénzből városi és megyei háborús rokkantak otthonát szándékozott létrehozni. Székesfehérváron és Kolozsvárott Lyka Döme nagybírtokos a központi figura, Szegeden a helyi Vöröskereszt Egyesület, Nagyváradon az egyik helyi napilap szerkesztősége, ahonnan a kárpáti falvak újjáépítésére indult az akció. Nagyszebenben a város német egyesületei voltak a szoboralkotás mozzogatói. A szobrok nevet is kaptak: a kolozsvári szobor a „Kárpátok öre” nevet nyerte, a nagyváradi az „Isonzó öre” volt. A szobrok többségét ismert – és helyi kötődésű – szobrászok készítették: a budapestit Sidló Ferenc, a pozsonyit és székesfehérvárit Riegele Alajos, a kolozsvárit Szeszák Ferenc, a szegedit Szentgyörgyi István. Később már nem csak neves művészek készítették az adott szobrokat és tárgyakat, hanem valaki a helyi polgárságból, vagy a városban állomásozó katonai egységből.

¹⁶ A nagyobb híró szobrok és alkotói: Budapest – Sidló Ferenc: Mátyás-korabeli páncélos vitéz; Kolozsvár – Szeszák Ferenc: népfölkelő alak, a „Kárpátok öre”; Székesfehérvár – Riegele Alajos: „Vértés vitéz”; Szeged – Szentgyörgyi István: „Fahonvéd”; Nagyvárad – Sidló Ferenc: honvéd alak, az „Isonzó öre.”

¹⁷ Jelentős személyiségek lapocskái kitüntetett helyekre kerültek a szobron. A budapestin I Ferenc József é a ló kantárára, homlokdísz boglárja középre.

rok számára a nagy idők emlékét és a társadalomnak abban való tevékeny részvételét, hanem a lemezfelirat és a pontos szövegű emléklap személyre szabottan bizonyíthatta az „én is ott voltam, én is tettem valamit” élményét. E „privatizálási” folyamatba illeszkedik a szobrok kicsinyített változatainak emléktárgyként való árusítása is. A szobrokból így szobadíszek lettek; a háború pedig e szobadíszek révén elfoglalhatta helyét az intim szférában is.¹⁸

A szobroknak ez a mikro „életformája” tulajdonképpen a leghétköznapibb propaganda szintjére szállította le az „Áldozatkészség” szobrokat. A képeslapokon, jelvényeken vagy kisplasztikaként megjelenő szobrocskák be is olvadtak a jótékonyági bélyegek, emléklapocskák, cigaretta- és levélpapírok, gyermekjátékok, jelvények, legkülönbözőbb műtűrök, bizsuk, élelmiszerreklámok, műdalok, háborús lektűrök formájában tobzódó propaganda-offenzívába, a Hadsegélyező Hivatal, a Vöröskereszt, vagy az Augusztus Gyorssegély Alap, stb. adta emléktárgyak, a valóban hazafias felbuzdulásból beszolgáltatott „aranyért vasat” mozgalom gyűrűi, jelvényei, vagy egy-egy élelmes kereskedő háborús pszichózisa alapozott vásárló-csalogató üzleti „emlékeztetői” közé. A háború éveiben addig soha nem látott mennyiségben születtek aktualizáló emléktárgyak, kimondva vagy kimondatlanul a háborús propaganda jegyében, és a társadalom szinte minden szegmensét célba vették. A különbség mégis ott húzható meg közöttük, hogy melyik ellenértékből lett árvasegély, ruha, cipő, karácsonyi ajándék stb., s melyikéből profit.

Hogy mi lett a szobrokkal és a befolyt pénzzel? A pénz egy része hasznosult, más részét elvitte az infláció. A szobrok pedig nemcsak mondandójukban, de anyagukban is, állagukban is elkoptak a háborús évek alatt. A szoborbizottságok a háborús években még óvták őket, télire szalmával, ponyvával takarták be, vagy fedél alá vitték,¹⁹ aztán a jó idő jöttével újra kicsomagolták, helyére tették. Amint azonban véget ért a háború, és eredeti funkciójukban értelmüket veszítették, eltávolították őket a közterekről. Amelyiknek jobb sors jutott, múzeumba került (a szegedi ma is megvan²⁰), sok szobor viszont elkallódott.²¹ A társadalom közömbössé vált a háborús áldozatkészség eme rekvizitumai iránt. Tünet értékű a budapesti vasvitéz sorsa. A háború és a forradalmak után a gazdátlaná vált szobor még közel hat évig állt az Anker ház előtt, de már senki sem őrizte. A bódét, ahol a lapokat árusították, bérbe adták egy vésnöknek, a lovag bronzlapjait, kis plakettjeit szuvenírként szedegették le az arra járók. Aztán a Hadsegélyező Hivatal a Hadtörténelmi Múzeumnak ajándékozta, annak viszont nem volt pénze az elszállítására. A vállalkozók többet kértek volna, mint amennyit anyagáron ért, fában, fémbe... – írta a Világ

¹⁸ A nagyváradai „Isonzó öre” szobrocskákat, gipszből, 200 koronáért árusították, a vásárló bronzplakettet kapott, ami aztán természetesen a szoborra került. A Szoborbizottság akciókat is szervezett a Váradhoz közeli bihari városokba, nagyobb településekre, Belényesre, Szalontára, Élesdre, Székelyhidra. *Nagyváradai Napló*, 1917. október 6.

¹⁹ Uo. „Elpakkolják télire az Isonzó öret – adta hírül a *Napló* ugyanazon száma –, ami annál inkább is fontos, mert a szobor valósággal szétesik.” Felvetették, hogy a Városházára, vagy a Fekete Sas szállodába szállítanák át télire.

²⁰ Szentgyörgyi István szobrának történetéről l. *Zombori*: i. m. 406. o.

²¹ Van viszont újjászületés is! A kolozsvári „Kárpátok öre” Szilvásváradon reinkarnálódott 2000-ben, az eredeti szoboréhoz képest megváltozott üzenettel: a mondandót az összes „Kárpátok öreire” és az ezeréves hátrvédelemre kiterjesztve. Szeszák egykori szobrát Horváth Béres János faragta ki tölgyfából, előterébe székelykaput állított. A mű felirata szerint: „Az emlékművet állította [sic!]: KOCSIS LÁSZLÓ ÉPFU-REÁL KFT.” A szilvásváradai „Kárpátok öreire” *Sallai Gergely Pál* hívta fel a figyelmemet.

című napilap.²² Végül bizottság alakult a Miniszterelnökség, a Hadsegélyező Hivatal, a Múzeum és a művész, Sidló Ferenc részvételével, és új helyet is találtak neki, a Ludovika Akadémia előtt. A szobor új helyén túlélte a második világháborút, és még 1955-ben is létező szoborként említi egy budapesti útikalauz. A szobor fejét ma a Kiscelli Múzeum őrzi, más töredékeit pedig a Hadtörténeti Múzeum.

„Szabadon álló hadiemlékek, katonasírok, emléktáblák és emléklapok”
– a háború emlékeztetői

„... sós-kúti kőből, haraszi kőből, mőkőből, esetleg ruszkikai márványból vagy vörös-márványból, kerítéssel, vagy anélkül, az emléktáblák kovácsoltvasból” – íme a választék anyagban (és látványban) a Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság egyik, 1916-os kiadványából.²³

A háborús emlékezési és „kegyeleti (művészeti) ipar,” amelynek az ilyen és ehhez hasonló kiadványok mintegy intézményesítését és művészeti hitelesítését biztosították, Magyarországon (és a hadviselő felek mindegyikénél), a harcselekmények elhúzódsá-ra reagálva, már az első háborús őszön megjelent. A hazai országos művészeti egyesületek közül elsőként, 1914 novemberében, a Magyar Iparművészeti Társulat hirdetett pályázatot háborús emlékek, emlékművek létrehozására. A felhívásra 273 pályamű érkezett be – érdektelen, semmitmondó tervek, amint azt korabeli értékelések megállapították. A pályázatot sikertelennek nyilvánították.

A második kiírás (1915-ben) hadi emléktáblákra, illetve szabadon álló hősi emlékművekre szólt. Ez sikeresebbnek bizonyult – 170 pályamű érkezett, díjakat osztottak, egyes terveket megvásároltak.²⁴ Közben, a megemlékezések koordinálására – és némi paradoxonnal – az „áldozatok érdekvédelmére,” megalakult a Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság” (HEMOB). Kezdeményezett, pályázatokat hirdetett, szinte preszsió alatt tartotta a művészeti szövetségeket, egyesületeket hogy azok saját hatáskörben emlékműveket terveztesse, később már katalógusokat is adott ki, árajánlatokkal, segítette az emlékművek beszerzését, forgalmazását.²⁵

²² *Világ*, 1923. január 11. A liberális szellemű napilap meglehetősen frivol hangnemben számolt be a szobor sorsáról, de inkább a társadalom hozzáállásáról.

²³ Szabadon álló hadiemlékek, katonasírok, emléktáblák és emléklapok. I. sorozat. Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája, Budapest, 1916. A katalógus összegyűjtötte a hazai művészeti egyesületek (Magyar Képzőművészek Egyesülete, Országos Magyar Iparművészeti Társulat, Magyar Mérnök- és Építész Egylet, Magyar Építőművészek Szövetsége) korábbi pályázataira beküldött műveket. A 85 „pályaművet” tartalmazó, árjegyzékkel is ellátott kiadvány (ajánló katalógus) érdekes lenyomata a háború első két éve társadalmi közérzetének, kegyeleti, propaganda- s nem utolsósorban háborús üzleti mechanizmusának.

²⁴ A pályázatokról és a körülményeiről összefoglalást ad *Nagy Ildikó*: Első világháborús emlékművek: csemény és ideológiatörténet. In: Monumentumok az első háborúból. A Népművelési Intézet és a Műcsarnok közös kiadványa. 1985. 76. o.

²⁵ A Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság (HEMOB) elnöke Lukács György volt, tagjai politikusok, művészek, katonák és hivatalnokok, a háborús társadalom teljes keresztmetszete: többek között Bárczy István polgármester, az építészek közül Alpár Ignác, Málnai Gyula, Pogány Móric, Györgyi Dénes, Vágó József; a szobrászok közül Kallós Ede, Telcs Ede, Róna József, Ligeti Miklós; az író Herczeg Ferenc, mellesleg országgyűlési képviselő, és olyan „művész-hivatalnokok,” mint Kertész K. Róbert, Sváb Gyula. A Bizottság a háború után is folytatta tevékenységét.

Ugyancsak 1915-ben hirdette meg pályázatát az Építőművész Szövetség „Isten kardja, hősök emléke” címmel. A tervek központi eleme az „Isten kardja”-szimbólum volt, Attila hun nagyfejedelem fegyvere. Herczeg Ferenc értelmezésében: „Isten kardja, a földből kinövő penge ... a hadak istenének fegyvere volt, amely a turáni pusztaság talajából nőtt ki, és viselőjét a világ urává tette.”²⁶ A pályázatra érkezett művek elsősorban építészeti jellegűek voltak, és a katalógushoz a szövetség nevében előszót író Spiegel József tipizálása szerint két alaptípust képviseltek: a panteon-, illetve az áldozóhely-típust. Mindkét típus alap gondolata egyfajta hierarchizálás volt az emlékművön (az emlékezésen) belül, a közösségi és az egyéni gyász/emlékezés összefonása olyképpen, hogy az uralkodó elem természetesen a közösségi emlékezés legyen: a központi motívumokat – obeliszkeket, kisebb-nagyobb szabadon álló oszlopokat, útszéli keresztek, térdeplöket, kutakat, kertészeti alkotásokat –, mint közösségi emlékeket a nagyobb gyászoló/emlékező közösség emelje. Körülöttük állhattak a kisebb közösségek, illetve az egyének emlékművei.²⁷

A beérkezett pályaművek között panteon-jellegűek Vágó József illetve Vágó László tervei: József elképzelése szerint a falusi templomokhoz stílusban illeszkedő, zsindeyes, galambdúcra emlékeztető, tetővel fedett, fehérre meszelt oszlopot kell emelni, és arra kell ráépíteni Isten kardját. Az oszlop körül kopjafák, vagy sírkeresztek állhatnak, azok adják meg az egyéni tiszteletet az elesetteknek. Tipikus terv Scheiber Miklósé is: az emlékmű központi helye egy vármegyénként emelendő hatalmas földhalom, rajta természetesen Isten kardja, amint a halomból kinő, körülötte pedig a vármegye falvai emelnének egy-egy közösségi sírkövet saját halottaiknak. Már e tervekben is előkerült a földmotívum (megszentelt föld, véráztatta föld, a szülőföld, ahonnan a hősök vétettek, vagy a csatater földje, ahol a hősök valódi hőskékké lettek), amely a későbbiekben sajátos dimenziót kapott a frontkatonák saját (közösségi) kegyeleti kultuszával, amelyet mindekelőtt a közvetlen hitelesség határozott meg. (A frontról ereklyeként hazahozott föld, szikla, amit az alakulat hősiességét megörökítő szobor talapzatába építettek be, vagy egyszerűen, mint kultikus tárgyat, ereklyetartóban helyeztek el.²⁸) Scheiber 1916-os terve a „földkultusz” hátszágai variánsainak korai példája; ő a halmot, amelyen az emlékmű áll, az adott vármegye falvaiból odaszállított földből emelné.

²⁶ A pályázat katalógusa a rákövetkező évben jelent meg: Isten kardja – hősök emléke. (Bev. Herczeg Ferenc.) Budapest, 1916. Herczeg Ferenc a HEMOB egyetlen író tagjaként gyakran hallatta hangját, nevét adta a felhívásokhoz, pályázati katalógus előszavához. A háborút a modern magyar állameszme „gazdagon buzgó forrásának” tekintette, hiszen – amint írta – „a most folyó háborúban az ország összes népfajai hű egyetértésben és áldozatkészségben versenyezve harcolnak a magyar birodalom életéért és a jövő nagyságáért.” (Szabadon álló hadiemlékek, katonasírok, Előszó)

²⁷ Spiegel értelmezésében a nagyobb közösségé, például a vármegyéé a középponti emlék, körülötte a falvak emlékei. Községi emlékművek esetén a nagyobb közösség a falu, övé a középponti mű (Isten kardja templom falán, oszlopon, vagy önállóan), körülötte az elesettek hozzátartozói által emelt keresztek. Egy 4-5 méter magas, öntöttvas „Isten kardja” alapáron 200–400 koronába került.

²⁸ A földkultusz egyik szignifikáns példája a „Limanova serleg”. A csata 10. éves évfordulóján az egykori résztvevők emléket „gyártottak,” majd a következő években a csata decemberi évfordulóján rituális szertartáson emlékeztek meg a „világraszóló magyar katonai vitézségről, a csata vértanú hőseinek örökemlékü fegyvertettéről.” Az „emlék” valójában ívelt oldalú, háromszögletű fa talapzaton három ágyúlövedék, a két szélső hüvely, a középsőben benne van a robbanófej is. Ebbe helyezte el Habsburg József a csatáról hazahozott földet. A limanovai csata emlékezete. *Honvédelem*, 1926. december 20. Az „emlék” mai lelőhelye, sorsának alakulása nem ismert.

Az „áldozóhely”-típus sokoldalúbb, mivel a hazafias kegyeleti hely szerepét is betölthetné: erdei tisztásokon felállított Isten kardja köré telepített köveken állhatna felírva a hősök neve, mellettük „füstölő edények, melyből szabad lángok lobognak, és tömjénfüst száll az ég felé.” Oda zárandokolhatna a községek népe évenként, bizonyos napokon, díszbe öltözve, hogy meghallgassa a tanító beszédét és a pap imáját, elénekelje hazafias dalait, így róva le kegyeletét felemelő ünnepség keretében.

Az áldozóhely-jellegű emlékművek ugyanakkor másfajta autenticitást is felvetettek. Lettek volna emlékművek konkrét háborús helyszíneken, például csatahelyen, mint Spiegel Frigyes „Hadúr kardja” című emlékműve (kopár sziklás táj, előterében égbe szökő monumentális Isten kardja), tételesen éppen az 1914–15-ös, Kárpátok-beli orosz betörés helyszínére képzelve, esetleg csak az eredetihez hasonló magyarországi helyszíneken, „imitált csatatereken.” Született olyan terv is (Györgyi Dénesé), amely síkságon emelt volna piramis-szerű emlékművet, köré pedig térdeplőt, hogy az arra járók megállhassanak és elmélkedhessenek. Mindezek előrevetítették a háborús kegyhelyek (csatatermúzeumok, központi katonatemetők, hadifogolytábori emlékhelyek) és a háború után elszaporodott „háborús veterán zárandokhelyek” államilag felvállalt kultuszát.

Minden ilyen emlék kapcsán az az intézményesített, és hivatalosan kötelezővé tett igény fogalmazódott meg, hogy ha katonának, adott esetben hősi halottnak, áldozatnak lenni „állampolgári kötelesség”, akkor a hősi halottnak, az áldozatnak állampolgári joga, hogy igényt formáljon az állammal szemben hősi halála megörökíttetésére, ami a legteljesebb demokrácia szellemében rangjától, társadalmi helyzetétől, szerepétől függetlenül minden katonának egyaránt kijár. Vagyis az emlékezés lényegében „kegyeleti juttatás,” aminek, mintegy gyűjtőfogalomként, az emlékmű – ezen belül az emléktábla, az emlékoszlop, az emlékkereszt, a köztéri szobor – a megjelenési formája, mindenekelőtt pedig a név szerinti megemlékezés, a név szerinti megemléttetés.²⁹ A nevesítés, a halottra való emlékezés pedig nem maradhat a magánszférában! „Ne legyen az országban olyan kicsi falu, ahol emlékmű nem őrzi a háború hőseinek hírét. ... És ne legyen az országban olyan katonasír, amely ki ne fejez[né] azt a gondolatot, hogy a pihenő harcos nem csak egy család vagy egy népréteg, hanem az egész nemzet kedves halottja.” – foglalta össze az emlékműállításban megbúvó központi gondolatot a háború derekán, 1916 októberében Herczeg Ferenc, a már fentebb említett ajánló katalógus előszavában.³⁰ Minden megnyilatkozásban a kultusz igénye, fontossága hangsúlyozódik: az az igény, hogy az emlékmű ne csupán egyszeri, „tárgyasult emlék” legyen, hanem tényleges emlékeztető, és folyamatosan szerepet kapjon a közösség életében. Vagyis az áldozatokra való emlékezés – legalábbis az elvárások szintjén – váljék közösségi, társadalmi hajtóerővé.³¹

²⁹ A háború éveiben rendre felmerült a kérdés: mivel lehet honorálni az emlékműveken túl is a frontokon szenvedőket: Rakovszky István például a hősök választójoga mellett érvelt, mondván, hogy a választójog kijár minden 20. életévét betöltött és harctéren szolgált katonának. A tervet elvetették. Prohászka Ottokár a Magyar Gazdaszövetség közgyűlésén szorgalmazta, hogy a hősöket földhöz kell juttatni, vagyis a harctéri érdemeket szerzett katonáknak, rokkantaknak és hadiözvegyeknek közép- és kisbirtokokat kellene kialakítani állami közreműködéssel. Valójában ebbe a sorba illeszkedik a hősök emlékműhöz való joga is.

³⁰ Szabadon álló hadiemlékek, 1916. Előszó. Az Isten kardja ... előszavában pedig így fogalmaz: „Aki a háborúban leli halálát, az a nemzetért hozta meg a legnagyobb emberi áldozatot, azaz áldozatával jogot nyert az utódok hálás kegyeletére, az a nemzet halottja. A halál, amely eddig magánügy volt, közüggé vált.”

³¹ *Kovalovszky Márta: Kegyelet-szolgáltatás. Az első világháborús emlékművek történetéhez.* In: *Monumentumok az első háborúból. A Népművelési Intézet és a Múcsarnok közös kiadványa* 1985. 51–52. o.

A fent említett katalógusok tervei még csak ajánlatok voltak, s a helyi közösségtől függött, élnek-e kegyeleti jogokkal, 1917-től azonban már törvény kötelezte a településeket az emlékezésre, hősi emlékek állítására. Az 1917:VIII. törvény szerint: „Minden község (város) anyagi erejének megfelelően, méltó emléken örökíti meg mindazok nevét, akik lakói közül a most dúló háborúban a hazáért életüket áldozták.” Mindezek ellenére az emlékműállítás vontatottan haladt, a háborúba belefáradt hátország inkább az egyéni és kisebb közösségi gyász átélését választotta, mint a központilag szorgalmazott, nemzeti hőskultusz ápolását. Ha készültek emlékező (kegyeleti) művek, azokat, a helyi szokásokhoz alkalmazkodva, helyi kismesterek, kőfaragók készítették, s inkább az ideiglenességet sugallták. Azt a keveset pedig, amelyet szabadterén építettek a háborús években, a háború után, az újragondolt hőskultusz és irredenta eszmeiség jegyében átépítették, vagy lebontották, és újat emeltek helyette.

Az ilyen emlékmű-sors tipikus példája az ország egyébként éveken át első számú kegyeleti emlékművének számító alkotás a rákoskeresztúri köztemetőben. Első változatát még 1917-ben emelték, mindenekelőtt kegyeleti céllal, az akkorra már több ezer elhantolt katona emlékére. A tervező Reiss Zoltán tartalékos műszaki hadnagy volt. Az emlékmű központi eleme, a korszak hivatalos kegyeletisége motívumkincsét felhasználva, egy hatméteres „Isten kardja” volt, fából, vasbádoggal bevonva. Mögötte kisebb méretű márványkereszt állt. A mű két oldalán egy-egy földhalom, rajtuk kőből formált ivócsésze (az – akkor még – Attilának tulajdonított nagyszentmiklósi kincs mintájára), a kereszt előtt pedig, jobbról és balról, egy-egy földön ülő, sas-szerű madár. Az emlékmű leegyszerűsített szimbolikája és a romlékony alapanyagok is az ideiglenességet sugallták. Többen és többször szóvá tették a kegyelethez méltatlan egyszerűségét, így például Gabányi János is, a Hadtörténeti Levéltár és Múzeum akkori igazgatója. Budapest egyik köztemetőjében több ezer hős nyugszik – írta egy cikkében. – A szerény emlékmű helyett jóval monumentálisabbra volna szükség a fővárosban, amire nagyon jó lenne a Sashegy csúcsa. De lehetne akár a Gellérthegy is, vagy a Hármashatárhegy – bár az egy kicsit messze esik a várostól. Bárhol is legyen, „kőművet” kell emelni, egy 10–15 méter magas obeliszket. Az obeliszke a leghálásabb emlékjel, a legdivatosabb temetői monumentum. A falvakban is emlékoszlopokat kell állítani, lehetőleg a templom, vagy az állomás közelében, ahol sok ember megfordul.³² A mű azonban maradt Rákoskeresztúron és még jó egy évtizeden át szolgálta az „ismeretlen katona” előtti kegyeleti megemlékezéseket.³³

Amíg a rákoskeresztúri temetői emlékmű környezete az intézményes (állami) halottkultusznak biztosította az évenkénti helyszínt, a hőskultusz fő emlékhelyét 1929-től a város másik részébe költöztették, a Hősök terére. Ott avatták fel 1929. május 26-án a „Nemzeti Hősök Országos Emlékkövét, Kertész K. Róbert alkotását. „Az ezeréves határokért, 1914–1918” – hirdette a köemlék felirata. Üzenete magáért beszélt: a világháború hősei a távoli frontokon is az ezeréves határokat védelmezték, következőképpen a jelen

³² Gabányi János: Hőseink emléke. *Honvédelem*, 1921. március 20.; Hősök sírjai. *Honvédelem*, 1921. október 23. Gabányi ebben azt fejtegeti, hogy legyen egy olyan közös sír, amelyet az ország minden tájáról hozott földdel alakítanak ki.

³³ Az átépítésre aztán 1927-ben került sor. Az emlékmű háttérébe favázra hármashalmot imitáló gyeptéglá emelvényt helyeztek, ám annak állaga rohamosan romlott, az építmény roskadozni kezdett. Új hősi emlékmű kellett, amelynek megalkotásával a korszak egyik sokat foglalkoztatott szobrászát, Márton Ferencet bízták meg, akinek oltárszerű művét 1928-ban avatták fel.

katonái is az ezeréves határokért, a revízióért vállalják a hősiességet. Vagyis a világháborús hősök mintegy „közvetítők” a múlt, a jelen és a jövő között. Az emlékmű története még az évtized elején kezdődött. 1921-ben a Hadviseltek Országos Gazdasági Szövetsége azzal a tervvel állt elő, hogy „a magyar fajnak a háborúban bemutatott hősi bátorságát, a magyar katona példátlanul önfeláldozó hősiességét” meg kell örökíteni. Az ügyet Klebelsberg Kúnó kultuszminister is felkarolta, és 1924. május 1-jei határidővel pályázatot írtak ki. A bíráló bizottság elnöke Kertész K. Róbert lett. A pályázatra 190 terv érkezett, az első díjat Bánffy Miklós „Koporsóját felemeljük az égbe, két szikla közé, szörnyű magasságba” jellegű pályaműve nyerte el. Bánffy terveiben a koporsó a Gellérthegyre került volna, az Erzsébet híd vonalában. A hegyen a terv szerint robbantással alakítanák ki a helyszínt: lépcsőkkel összekötött teraszokat, a legfelsőn ívszerű nyílásba kerülne a 10 méteres kőkoporsó, két oldalán a magyar koronát tartó szárnyas angyalok, fölöttük egy sziklafokon az apostoli kettős kereszt, az alsó teraszon pedig monumentális oltár.³⁴ A II. díjat nyert Hofmann Ottó is koporsó-motívumot használt. „Tán honom könnye vagy te nagy folyó” jellegű terve a Duna közepére képzelte a nagy koporsót. A III. díjjal jutalmazott Horváth Károly az „Ismeretlen katona” mintájára az ezredéves emlékmű környezetébe képzelte el a szobrot. Végül egyik díjazott terv sem valósult meg, Bánffy terveit főleg geológiai (és esztétikai) okok miatt vetették el. Helyettük Kertész kapott megbízást, aki Lechner Jenővel együtt megtervezte a ma is látható emlékművet. A tér akkortól viseli a tér a Hősök tere nevet.³⁵

A háború és a forradalmak után, a huszas évek elejére, jelentősen megváltozott az emlékművekhez való érzelmi hozzáállás. A katonahalál megrázó élménye egyre távolodott, egyre inkább a „háborús hősiesség,” az önfeláldozás felemelő – és politikailag kihasználhatóbb – fogalma került előtérbe; a passzív gyász helyébe az aktivizáló hőskultusz lépett. Ennek szellemében fogant a Nemzetgyűlés által 1924 májusában hozott törvény is a hősi halottak emlékének megünnepléséről. A törvény május utolsó vasárnapját a „Hősök Emlékünnepévé” nyilvánította, ami aztán új lendületet adott az emlékezésnek, új emlékmű-állítási hullámot indítva el. Ahogy az állami szintre emelt politikai cél a mozgósító hőskultusz újszerű megteremtése volt, úgy sorakozott fel ehhez szellemiségében a hőskultuszt formába öltő művészet is. „A mű felfogásában nem a gyászt, hanem a hősi lendületet kell éreztetni, vagyis a műnek lelkesítőnek kell lenni” – fogalmazódott meg a központi gondolat.³⁶

Új szobortervek születtek, szoborbizottságok alakultak, szoboralapok létesültek. 1926–27-ben több seregszemle, kiállítás bizonyítja a megnövekedett kegyeleti kedvet. 1926-ban Gödöllőn rendeztek kiállítást az elkészült tervekből,³⁷ 1927 augusztusban pedig a Mű-

³⁴ Bánffy terve, bár kivitelezhetetlennek bizonyult, elemeiben, érdekes módon, a huszas évek közepén reinkarnálódott, mégpedig az akkori igazgató, Aggházy Kamil által a Hadtörténeti Múzeum környezetébe elképzelt emlékmű tervében. Erről a múzeummal foglalkozó részben szót ejtünk.

³⁵ *Helgert Imre – Négyesi Lajos – B. Kalavszky Györgyi: Nemzeti emlékhely a Hősök terén.* Budapest, 2002. 66–72. o.; *Liber Endre: Budapest szobrai.* Budapest, 1934. 364. o.

³⁶ A Képzőművészek és Iparművészek Országos Gazdasági Közössége felhívásából idézi *Nagy Illikó: i. m.* 77. o.

³⁷ Az ország hősi emlékeinek seregszemléje a gödöllői kiállításon. *Magyarország*, 1926. augusztus 8. Az ezzel egyidőben rendezett „helytörténeti” kiállítás egyik fő szereplője a Hadimúzeum volt. Számos ereklyetárgyát mutatta be az ötnapos rendezvényen, s amint azt olvashatjuk, a kiállítást megtisztelő kormányzó nagy megelégedésére. *Hadimúzeumi Lapok*, 1926. december, 42. o.

csarnokban volt pályázati tárlat. A pályázat ismertetésében az emlékművek körül még mindig aktív szervező Lukács György így foglalta össze az ideológiát, amelyet a hősi emlékművektől elvártak: „Az első nagy érzés, amelyet a magyar lélekből a világháború emléke kivált: a nemes büszkeség dicső fiainkban, akik életüket áldoztak hazájukért, és akiknek hősi önfeláldozásával, hadi babéraival és szakadatlan győzelmeivel riasztó el-lentétben áll a gyászos katasztrófa, melyet idő és ármány zúdított ránk. A művész fejezze ki a nemzetnek az igazság erejébe és végleges diadalába vetett hitét, azt a nemes haragot, melyet a reánk erőszakolt békeparancs miatt érzünk, és azt, hogy ez így nem maradhat. Nem, nem soha. Ki kell fejeznie az isteni gondviselésbe vetett hitet, de azt is, hogy ha munka, tisztesség és becsület egymagukban nem lesznek elegendők az elégtétel kikényszerítésére, a hazáért való szent vértanúságban az újabb nemzedékek is méltó utódai lesznek a hős elődöknek.”³⁸ A pályázaton felvonult a magyar művésztszadalom színe-java, többek között Zala György, Pásztor János, Istók János, Szentgyörgyi István, Füredi Richárd, Ligeti Miklós, Horváth Géza. I. díjat Zala és Pásztor János szobrai kaptak. Zala díjazott munkája: szarkofág-szerű talapzaton elhanyagolt katona, akit angyal tart ölelő karjaiban. A Kultuszminisztérium mellett a Honvédelmi Minisztérium, Hadtörténeti Múzeum és a Hadimúzeumi Egyesület is a szervezők között volt. A Múzeum különdíjaiból a fődíjat Horváth Géza és Müller Tibor munkája kapta: alacsony talapzaton csonka pi-ramis, előtte mozgalmas, zászlót lobogtató lovas csatajelenet; a III. díj Istók Jánosé lett: magas talapzaton álló, gyászoló, kalapját kezében tartó katona.³⁹ A pályázat teljes anyaga a Hadtörténeti Múzeumba került, ahol akkorra már megtervezték a külön kiállítási ter-et a maketteknek.

A korszak hősi emlékműveit Nagy Ildikó 11 nagyobb csoportba sorolta: 1) gyászoló katona (lehajtott fej, meghajtott zászló, puska); 2) harcoló katona (örszem, harcba induló katona, harcoló katona); 3) sebesült katona; 4) a „hős halála”-típus (a hős megtér a mennyországba, a hős megtér a nemzet kebelébe, a nemzetet jelképező Hungáriához); 5) a magyar múlt régi hősökkel; 6) a magyar család, mellékalakként a magyar anyával; 7) allegóriák (szabadság, nemzet mint oroszlán, nemzet mint Hungária, nemzet mint élet-erős férfi, áldozatkészség mint kardját felajánló férfi); 8) egyszerű emléktáblák, emlékoszlopok jelképekkel; 9) emlékoszlopok turullal; 10) emlékoszlopok nemzetjelképekkel (kiegészülve: gyászoló, harcoló, hősi halott katona mellékalakkal); 11) lovasszobrok.⁴⁰ A „békeévekben” (1938-ig) emelt szobrok száma az országban mintegy 1600. A második világháború éveiben újabb 100 szoborállítás történt, amelyeken már ott szerepelnek az új világháború áldozatai is.⁴¹

³⁸ Lukács György v. b. t. t. ny. miniszter: Művészeink hőseinkért. *Képzőművészet*, 1927. 1. évf., 2. sz. 4–6. o.

³⁹ A tárlatról többek között: *Vállalkozók Lapja*, 1927. augusztus 24. A kritikusnak (Komor Lajos) Szentgyörgyi István akkor Kiskunhalason már valóságosan is felállított köztéri szobra tetszett leginkább, főleg indirekt kifejezési módjával. Maga a kompozíció: fiatal fiú, kezében koszorú, amint egy lefátyolozott nőalak, mintegy gyámolítólag lehajol hozzá. „Mennyivel másabb ez a szobor, mint a sok ágyutalpas, Mannlicher pus-kás, páthoszos emlékmű, amit szobrászaink nem annyira saját belátásuk, hanem inkább a laikus megrendelők ízlése szerint készítettek.”

⁴⁰ Nagy Ildikó: i. m. 80–81. o.

⁴¹ Kovács Ákos: „Emeljünk emlékszobrot hőseinknek!” Az első világháborús monumentumok. A Népmű-velési Intézet és a Műcsarnok közös kiadványa, Budapest, 1985. 30. o.

Budapest első világháborúra emlékező nagy köztéri monumentumai különleges helyet foglalnak el a sorban. Ezek az emlékművek az „egész ország emlékművei” voltak, a „rendszerezett nemzeti emlékezet” kellékei, a politika által sugallt hőskultusz bronzba és kőbe merevített hirdetői, amelyek azonban túl is léptek a szorosán vett első világháborús emlékezésen, és közvetlen célként a revíziós állameszme terjesztését szolgálták. A szobrok alaptematikája tehát a háború volt, és mindig a katonák egy meghatározott köre: alakulat (pl. I. honvéd gyalogezred), fegyvernem (pl. tüzéremlékmű), vagy fiktív csoport („Névtelen hősök emlékműve), illetve esemény (pl. Przemysl). Valamennyi részét képezte a központosított emlékezetnek. Az állító vagy kiemelten az állam, vagy a honvédség, esetleg a főváros vagy akár a kerület, amely magáénak vallotta az adott törvényhatósághoz tartozó alakulatot, vagy csoportot.⁴² Csak tallózva a két világháború között emelt budapesti központi emlékművek között: névtelen hősök emléke a Ludovika Akadémia előtt (Horvay János műve, 1924); rákosfalvai hősi emlékmű (Istók János, 1925); a Műegyetem hősi halottainak emlékműve (Bory Jenő, 1927); híradó emlékmű – az elesett távirászkok emléke (1927) a XI. Kerületben, a Postaanyagraktár parkjában; csendőr vértanú emlékszobra (Pásztor János, 1928); tisztii hősi emlékmű a Ludovikán (Vass Viktor, 1928); nemzeti hősök országos emlékköve a Hősök terén (Kertész K. Róbert, 1929); egyetemi hősök emlékműve (Lechner Jenő és Zala György, 1930); przemysli hősi emlékmű (Szódy Szilárd, 1932); 32-esek emlékműve (Szentgyörgyi István, 1933); az 1918–19. évi nemzeti vértanú emlékműve (Füredi Richárd és Lechner Jenő, 1934); a harmincas honvéd gyalogezred hősi emlékműve (Kallós Ede, 1935); tüzérek hősi emlékműve (Ligeti Miklós, 1937); kerékpáros katonák hősi emlékműve a Helyőrségi templomban (1937); gépkocsivezetők hősi emlékműve az Ezredes utcában (Maugsch Ede, 1937); haditengerész emlékmű (Szentgyörgyi István és Miskolczy László, 1937); A cs. és kir. 2. (erdélyi) huszárezred világháborús emlékműve (Petry Lajos, 1937); az I. honvéd és népfelkelő gyalogezred emlékműve (Siklódi Lőrinc és Márton Ferenc); magyar táborigádászászlóaljok hősi emlékműve (Kisfaludy Stróbl Zsigmond, 1943). Hősi emlékművet terveztek előbb a Gellérthegyre, majd a Szent István parkba a műszaki csapatoknak. A 27 méter magas oszlop Siklódy Lőrinc munkája.⁴³

A budapesti szobroknak változatos sors jutott. Többet közülük – városképet meghatározóan – ma is köztereken láthatunk, mint például a 32-esek emlékművét, a 2. huszárezredét, a vadász emlékművet (fejcsereivel), a Przemysl-emlékművet; másokat politikai okokból 1945 után elbontottak, mint például a csendőr vértanú emlékművét, a haditengerész-emlékművet. Megint másokat, mint a tüzér-emlékművet, a háború rombolt szét. A vidéki városok és falvak emlékművei is dacoltak az idővel – és a felejtéssel –, vagy a pillanatnyi helyi (politikai vagy más) érdekek kimozdították őket a helyükből. Nagyon sok szobor viszont ma is ott áll eredeti helyén, egy-egy város központi terén. A Kádárrendszer idején – utoljára a 80-as évek elején – több kísérlet is történt egy első világháborús szoborkataszter létrehozására. Az egyikről a Kovács Ákos szerkesztette, fentebb többször idézett kötet előszavában olvashatunk. Eszerint az ország világháborús emlék-

⁴² Az alább következő emlékműlistára nem vettem fel a sem a különböző tanintézmények, sem a kisebb közösségek, csoportok (pl. budapesti tanárok, postások, stb.) által kezdeményezett és mecenált, jobbára zárt teremben elhelyezett szobrokat, emléktáblákat. Ezek a közösségi emlékezet részének tekintendők.

⁴³ Az emlékművekről tájékoztat *Medvey Lajos*: Budapest szobrai. Budapest, 1939. A bédekker kerületi bontásban, illetve a művészek neve szerint csoportosítja az emlékműveket.

művei adatbankja létrehozását a Hatvany Lajos Múzeum kezdeményezte. Az önkormányzatoktól beérkezett fényképes anyag – ezt ugyancsak az Előszóából tudjuk – a kötet megjelenésének idején a MTA Művészettörténeti Kutatócsoportja archívumában volt.⁴⁴ Az 1970–80-as évek fordulóján hasonló munka zajlott az egykori Magyar Munkásmozgalmi Múzeumban Illés Lászlóné vezetésével. Ez a kutatás ugyan a munkásmozgalmi emlékek és szovjet hősi emlékművek és temetők regisztrálását volt hivatott elvégezni, de az adatszolgáltató önkormányzatok buzgalma révén – biztos, ami biztos – kiterjedt a közigazgatási területükön található mindenfajta emlékműre, köztük – a mennyiség okán is kiemelten – a világháborús emlékekre. A gazdag anyag ma a Nemzeti Múzeum Történeti Adattárában található és kutatható.⁴⁵

A háború muzealizálása

A frontgyűjtemény – a nagyváradi 4. honvéd gyalogezred „ezredmúzeuma”

A harctéri emlékgyűjtés egyidős a háborúkkal. A legyőzött ellenfél tróféinak megszerzése, a saját vitézség (tárgyi) dokumentálása valójában ösztönös tevékenység. Amint az alábbiakban egy visszaemlékezés és egy kiállítási „tájékoztató” alapján tanúi lehetünk, nem volt változás ebben az ősi katonaszokásban a világháborúban sem, ráadásul a háború derekán a csapattesteket rendelet is kötelezte harctéri relikviák gyűjtésére.⁴⁶ Kratochvil Károly ezredes, a nagyváradi 4. honvéd gyalogezred parancsnoka, a háború után megírta ezrede frontgyűjteményének történetét.⁴⁷ A frontról Nagyváradra hazaszállított anyag a háború után, a román megszállás idején megsemmisült, ám így, tárgyak híján, virtualitásában is érdekes a történet, hogyan dokumentálható egy szervezet (az ezred) és működése (a harcok), hogyan hitelesíthető a katona számára mindennél előbbre való dicsőség és a hősiesség, mivel lehet megalapozni egy elvárt, közösségi hőskultuszt. Az ezredes⁴⁸ – némileg joggal, hiszen más csapattesteknél, ahol a parancsnok nem tekintette különösebb szívügyének az ilyen missziót, nem is volt gyűjtés – a „múzeumot” saját művének tekintette. Létrehozásának – amint írja – az volt a célja, hogy a múzeum által „a fiatal 4. honvéd gyalogezred ... történelmi patinát kapjon, és méltón sorakozzék

⁴⁴ Kovács Ákos: i. m. 3. o. Az itt jelzett dokumentáció mai lelőhelye: MTA MKCS. C-I-038 jelzetű fondja: Emlékművek, szobrok Magyarország területén. A fondjegyzék szerint – némileg ellentmondva az Előszóban jelzeteknek – a dokumentáció egyrészt az 1960-as évek elején kezdeményezett országos felmérés fénykép- és iratanyagát, illetve egy 10 évvel későbbi adatszolgáltatás anyagát tartalmazza.

⁴⁵ Magyar Nemzeti Múzeum. Történeti Adattár (TAD). Lt. sz.: 9462-2005. Az anyag jelenleg rendezés alatt, de megyei bontásban kutatható. Az adatok nem tematikusak. Az emlékművekről hivatásos fotósok által készített felvételek negatívjairól leltárkönyv és törzslap áll rendelkezésre. (Ezúton mondok köszönetet az Adattár vezetőjének, *Halmi Lászlónénak* az anyag megismeréséhez nyújtott segítségéért.

⁴⁶ A rendelet szövegéről, kiadása időpontjáról nincs pontos jelzettel ellátható elsődleges forrásunk. A kor szokásainak megfelelően minden bizonnyal „Körrendelet” formájában jutott el a csapattestekhez. Létezéséről számos korabeli, rá vonatkozó utalásból vannak ismereteink.

⁴⁷ A volt nagyváradi m. kir. 4. honvéd-gyalogezred Hadimúzeumának keletkezése és pusztulása. Írta *szentkereszthegyi Kratochvil Károly* ny. altábornagy. *Hadimúzeumi Lapok*, 1926 november

⁴⁸ Kratochvil a korszak érdekes (katona)alakja. Egyik tipikus képviselője annak a közéleti érdeklődésű, a katonai hivatást a művészkedéssel és a szakírói tudományoskodással ötvöző tisztii csoportnak, amely már a háború alatt, de főként után a MOVE keretei között, a magyar honvédség „szellemi arculatának,” s nem mellékelesen a Hadimúzeumnak is egyik meghatározója volt. Életről a Hadtörténeti Múzeum 1999-ben kiállítást rendezett. L.: Hadtörténeti Múzeum, Adattár.

azon ezredek mellé, amelyek Savoyai Eugén herceg alatt kiverték a törököt Magyarországból ...”⁴⁹ Elrugaszkodott gondolat, avagy a lehetőség megragadása, hogy a sokfajta emlékezet és a sokfajta megélt történelem alternatívájaként legyen egy irányított és felügyelt közösségi emlékezet? Hogy egy múzeum, a „saját” rekvizitumok (ereklyék, trófeák, tárgyak stb.) gyűjteménye révén történelmet nyerjen egy közösség, tételesen Nagyvárad házi ezrede, s ennek révén maga a város is? A gyűjtés motivációi számosak lehettek, egyéniek és közösségiek, ösztönösek és irányítottak, az egyén szintjén pedig szerepet játszhatott az egyszerű és zsigeri „emlékgyűjtés” éppúgy, mint az alakulat konkrét hőstetteinek dokumentálási igénye a közösség szintjén, autentikus tárgyakon keresztül. Belejátszhatott a múzeum létrehozásába a lokálpatrióta tudat, a „nagyváradiság” is, hiszen az ezred tartalékos tisztjeinek túlnyomó többsége a város és a tágabb bihari vidék magas (helyi) társadalmi presztízsű lakója, megbecsült embere volt. A tervek szerint az ezred nagyváradi laktanyájában elhelyezendő múzeum a frontemlékekkel, az egykor részt vettek közvetítésén át, a lokális közösség történelmének is részévé vált volna. Egyfajta előrelátás volt ez, a jövő megelőlegezése? Mint tudjuk, a jövő nem úgy jött el, ahogy a fronton elgondolták, nem olyan dicsőségesen.

De ne vágjunk az események elébe!

Kratochvil 1914 szeptemberében vette át az ezred parancsnokságát, és amint azt visszaemlékezéséből megtudjuk, már akkor az volt a feltett szándéka, hogy igazi trófea- és ereklyegyűjteményt hoz létre, mely – fő célként – az ezred harci szellemét és a csapat-szellemet lesz hivatva erősíteni. A 4. honvéd gyalogezred az orosz fronton esett át a tűzkeresztségen, részt vett a kárpáti harcokban, aztán a gorlicei áttörésben, majd az olasz frontra került. Doberdo és San Michele után újra az orosz front következett, Volhynia, 1917 szeptemberétől pedig ismét a délnyugati front, a Monte San Gabriele. Részt vett a caporettoi áttörést követő offenzívában, a piavei átkelésben, a monte tombai harcokban. Tehát volt idő és volt hely emlékeket gyűjteni.

Kratochvil visszaemlékezése szerint az ezred első trófeája 4–5 „kétméteres kozáklándzsa” volt. A zsákmányt egy bizonyos Hering hadnagy vezette járőr szerezte, egy kozák egységgel történt összecsapás során. Az is érdekes, ahogy a trófeák Nagyváradra jutottak: tisztfeleségek tettek látogatást a fronton, ők vitték haza azokat az ezred anyavárosába. A decemberi harcokban egy egész orosz zenekar hangszereit szerezték meg, továbbá tüzérségi eszközöket, cirillbetűs írógépet, iratokat, orosz tiszt kintüntetéseket, ezredjelvényeket, és természetesen kézfegyvereket, löszereket. E tárgyak is az ezred leendő múzeumába kerültek. A gorlicei áttörés után újabb fegyver-trófeákat szereztek, s vitettek haza, Nagyváradra. Az olasz fronton az első, múzeumba való szerzemény, klaszszikus trófea, egy selyemre hímzett, savoyai-címeres olasz zászló volt, melyet bizonyos Énekes százados zsákmányolt egy elfoglalt olasz állásban.

Volt egy érdekes „szakmai gyűjteménye” is az ezred múzeumnak: Lakos főhadnagy, az ezred tisztje kézigránát-tervező és -gyártó tevékenységének tárgyi emlékei. Közismert, hogy az állásharcok idején, a lövészárkokban, számos „helyi specialitás” született, támadó és védő eszközök, a napi életet könnyebbé tevő tábori „kényelmi cikkek,” üllőkék, priccsek, a célzást segítő „könnyökvédők”, különböző testrészeket fedő páncélok, ál-

⁴⁹ *Hadimúzeumi Lapok*, 1926. november, 30. o.

cázó anyagok. A Lakos-féle kézigránatok gyártására Laibachban állították fel üzemet, onnan szállították a közeli olasz frontra e könnyen kezelhető, primitív, de hatásos gyilkoló eszközöket.⁵⁰ Az ezred múzeumába került a gradiskai hidat felrobbantó víziaknak egy kísérleti példánya is, amellyel az ezred műszaki katonái felkészültek a robbantásra. Ez az akna is az ezred műszaki századának találmánya volt.

Kratochvil utólag szinte idillire festette a frontszolgálat e hősie és „muzeális” területét. Visszaemlékezésében nem győzi dicsérni utászait, őket tartotta az „ezred elit századának,” akik tartalékban, pihenőben sem tétlenkedtek, hanem makettek, terepasztalokat készítettek, megmintázták a saját állásokat, sőt egy-egy harci tettet diorámában is megformáltak, s mindezt a leendő múzeum számára. A katonák (talán a depresszió ellenszereként is) fúrtak-faragtak „ráérő idejükben”: a Monte San Michele kövéből például kis emléktárgyakat csiszolgattak, amelyek úgy néztek ki, mintha márványból lettek volna; a parancsnok emlékezete szerint a feketék voltak a legértékesebbek. Természetesen egy-egy példány ezekből is bekerült a házi múzeumba.

Az ezredben, vagy csak időlegesen az ezredhez beosztva, több jegyzett művész (a szobrász Sidló Ferenc a festő Márton Ferenc, Mérő István és Udvari Géza) is eltöltött hosszabb-rövidebb időt. Mérő folyamatosan festegette a harctereket Wolhyniában, a Píave völgyében, Görznél, a Monte San Gabrielén. Ő festette meg az ezredmúzeum részére a 20. honvéd hadosztály parancsnoka, Lukachich Géza tábornok portréját. Sidló is „bedolgozott” az ezredmúzeumnak. Megmintázta a 4-es honvédek emléklapoktjét, Habsburg József Ágost főherceget, Borojević Szvetozár tábornokot, az Isonzo-hadsereg vezérét, természetesen Károly királyt, továbbá, már kifejezetten az ezredmúzeum részére, az ezred néhány tisztjét és katonáját is. Sidló készítette az ezred Nagyváradra tervezett emlékművének makettjét és egy, a német–magyar fegyverbarátságot szimbolizáló plakettet. Mások, mint Jámbor Lajos hadnagy, Walleshausen Zsigmond és Lestyán Béla zászlós (rajztanár), inkább mint „képi krónikások” jeleskedtek. Lestyán például a Károly csapatkeresztekhez készített emléklapot. Volt az ezrednek egy „aranykönyve,” melyet a sokoldalú Jámbor hadnagy (eredetileg tanító) vezetett, amelybe, mintegy naplószerűen, feljegyezték az ezred összes harci tettet. A másik „krónikás” Gonda Hugó volt, aki kartotékolta az ezred minden katonáját, személyi adatokkal, kitüntetésekkel, hősi halálukkal. Jámbor szerkesztette az ezred táborig újságját is („A négyes Honvédek Háborús lapja”).⁵¹ Mint minden csapattestben, itt is szolgált hivatalos (egyben hivatásos) fényképész, egy Dajkovics nevű nagyváradi mester személyében, de mások is ténykedtek fotósként, mint például Thury Sándor arany vitézségi érmes tartalékos hadnagy, akit az

⁵⁰ Ebből került be az ezred múzeumba is egy teljes sorozat, amely lényegében modellezte a Lakos-féle kézigránát konstruktóri fejlődéstörténetét. A kézigránát egy példányát a háború után Lukachich Géza adományozta a Hadtörténeli Múzeumnak. Növedéki Napló: 28 951.

⁵¹ *Lukács József*: Magyar katonai hírlapok és folyóiratok bibliográfiája (1705–1941). Budapest, 1942. 84. o. A frontújságokról legújabbban *Tóth Orsolya*: A „harctéri fidibusz” és társai. Első világháborús magyar nyelvű táborig újságok a Hadtörténeli Múzeum Gyűjteményeiben. In: *Kincses Katalin Mária és Szoleczky Emese* (szerk.): A Hadtörténeli Múzeum Értesítője, 3. Budapest 2000. 89–119. o. Jámbor harctéri naplói és feljegyzései a Hadtörténeli Múzeum Kéziratos Emlékanyaggyűjteményében található. Lt. sz. 2080.99. A nagyváradi 4. népfelkelő gyalogezrednek is volt saját frontújságja, az „*Isonzómenti Tárogató*.” Ez a lap színvonalával a frontújságok fölé magasodott. Olyan szerzők is megtisztelték írásaikkal a lapot, mint Ady, Hevesi Sándor, Gárdonyi Géza és mások.

olasz frontról küldtek vissza Galíciába fényképezni, mert elvesztek az ott készített 1914–1915-ös felvételek.

Az ezred egyik érdekes frontemléke az a san michelei kőből kifaragott relief, amelyet a 9. kassai honvédezred egyik odavezényelt zászlóalja részére készíttetett Kratochvil. A relief Kassára került, az ezred étkezdéjének falára.⁵² A kő, mint a harcok színtere, mint ihlető forrás, máskor is szerepet kapott az emlékeztetésben. Kőbe vésette az ezredes a harcok helyszínén, a Monte San Michelén az ezred harci hősiességét is egy emlékoszlopon, de még Nagyváradra is küldtek haza követ, amelyre majd a Sidló tervezte szobrot állították volna.⁵³ A múzeum megőrizte az „agyagemberek” egyenruháját is, ami szintén a hősiesség, a kitartás egyik szimbóluma volt az ezredben. Egy csoport katonát az 1916 március 9–16. közötti harcok során az olaszok tüze napokra a vörös földre, a „terra rosára” kényszerített, amelynek kőkeményre száradt sara vörösre festette az egyenruhájukat. Ők lettek az agyagemberek, ruháik pedig a férfias kitartás jelképei. Mint az ezred hőseit Sidló Ferenc szoborrá is formálta őket „Terra Rosa hősei a harc után” címmel.

Ahogy az orosz, az olasz fronton is folytatódott a trófeaagyűjtés, de már kiegészült másfajta tárgyakkal is, a fronthétköznapiak legkevésbé sem trófea-értékű tárgyaival: olasz és francia sisakokkal, gázálcokkal, ásókkal, kulacsokkal, csajkákkal, s persze fegyverekkel is, géppuskákkal, aknavetőkkal a Tagliamento partjáról. Az egyik olasz „trófeát” különös gonddal vette saját pártfogásába az ezredes. Egyik katonájától kapott egy bőrtárcát, amit a katona egy Stavanelli nevű, elesett olasz tiszt zsebében talált. A tárcában magánlevelek és hivatalos olasz okmányok, térképek voltak, amiket a háború szabályai szerint elküldtek az elesett családjának, egy levél kivételével, amely d'Annunziótól, a költőtől származott. Azt Kratochvil megtartotta magának.

A gyűjtésből 1918. május 9–22. között kiállítást rendeztek Nagyváradon. Több mint négyszáz ereklyetárgyat láthatott a város közönsége az orosz és olasz frontról. Nem a háborút magát vitték a városba a frontról a tárgyakon keresztül, hanem a gyalogezred konkrét háborúját. Az ereklyék arra voltak jók, hogy bemutatassák a városnak a „mi katonáink,” a saját közösségből kikerült „négyes honvédek” személyes hősiességét, a „mi háziezredünk,” a nagyváradi gyalogezred minden rettenettel szembeni közös kitartását. Az ereklyékhez mindig személyhez köthető történetek jártak, amiket a rendezők elmeséltek az érdeklődőknek, de kis „Tájékoztatóban” írásban is kiadtak.⁵⁴

⁵² A tiszti étkezdék, mint a tiszti közösségi életforma katonai helyszínei, szimbólumőrző helyek is voltak. Itt őrizték vitrinbe zárva a frontra indulók ún. „esküereklyéit” is a háború alatt. Amikor a megszűntek a csapat-testek, és muzeáliaiakat átadták a Hadtörténelmi Múzeumnak, az adományozó a „Tiszti Étkeзде” volt, mint jogfolytonos utód. Így került be például a múzeumba a huszas évek elején az egykori 6. honvéd huszárezred (a második világháború alatt elkallódott) serlege, és az ezred pótszázadának „esküereklyéje” (1914. szeptember 8.), egy ezüst lovasszobor.

⁵³ Mint fentebb is utaltunk rá, a vérázta föld- és kő-szimbólum még évek múlva is élő gyakorlat. A budapesti I. honvéd gyalogezred Fővám térre tervezett szobrához a Doberdóról hoztattak követ talapatnak. A szobortalapzat kápolnaszerűen kiépített belsejében az Olasz Frontharcos Szövetség ajándékként a monte san michelei hősi emlékmű kicsinyített mását is elhelyezték. A szobor felállításáról és sorsáról *Liber Endre*: Budapest szobrai. I. m. A szobor sorsáról *Pótyó János*: Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika. Budapest, 2003. 77–78. o.

⁵⁴ Tájékoztató a Nagyváradi Négyes Honvédek Ereklyemúzeumáról. Nagyvárad, 1918. Hadtörténelmi Múzeum Kéziratoss Emlékanyag Gyűjtemény, lt. sz. 11 871/Em.

Helyi hőssé válhatott a kiállítás révén Janku Jakab 7. századbeli küldönc, akinek cselekedetét egy írógép hitelesítette: a küldönc egy sebesült oroszot vitt be a saját állásba. Az írógép az orosz hátizsákjában volt. Kovács István tizedes hőstettét egy orosz hordágyrúd bizonyította, amellyel egy orosz őrsöt ugrasztott szét társaival. Egy orosz telefonszekrény Szabó Károly tizedes bátorságáról mesélt: a tizedes egy magas fán rejtőzködő orosz tüzérségi megfigyelőt fogott el telefonostól. Igazi magyar virtusnak lett a tanúja egy bersaglieri kalap, amit Molnár István géppuskás szakaszvezető lopott le a sötétben egy őrségben lévő olasz fejről. Hiába lőttek utána, behozta a kalapot – írja a Tájékoztató. És így tovább, hasonló minőségben: kuriózumok, a frontbarátkozást dokumentáló orosz hűsvéti tojások, a Szent Bazil kolostor romjai közül kimentett gyertyatartó, a fronton készített karácsonyi betlehem, karó röpcédulákkal, amit az orosz állások elé tűztek, s hogy a híreket nélkülöző ellenfelet az orosz forradalom eseményeiről tudósíták; az elmaradhatatlan fegyverek, bombák, repeszek, gránátok, amik vagy azért voltak érdekesek, mert nem robbantak fel, vagy mert az egyik példaul éppen Kratochvil ezredes lába elé esett, vagy azért, mert egy konkrét dátumhoz köthető pergőtűz gránátosőjének egyetlen, megőrzött példánya volt, egy a sokból. Kiállították Kratochvil „saját kultuszának” egy dokumentumát is, egy „Isten hozott” táblát, amit az ezredes és katonái közötti ragaszkodás jelképeként neveztek.⁵⁵

Az ereklyemúzeum, mint tudjuk, megsemmisült. Létrehozásának folyamata, a gyűjtés szempontjai, maguk a tárgyak és a cél, hogy mi legyen a szerepe majdan a múzeumnak mindazonáltal érdekes. Hogy mi lehetett volna belőle, és a többi hasonló gyűjteményből szerencsésebb történelmi konstellációban?⁵⁶ Talán azzá lettek volna, mint a ma is meglévő angol, francia, amerikai, és svéd ezredmúzeumok lettek: házimúzeummá, egyfajta kultikus hellyé, ahová az újonc katonákat bevonulásuk után elviszik, hogy megismerkedhessenek a nagy elődök hősies tetteivel.

Azonban mindezzel együtt sem holt hamvába a teljesen a „csapatmúzeumok” létrehozásának lehetősége. A háború után, a Hadimúzeum kezdeményezésére, 1927-ben, miniszteri rendelet szabályozta a honvédcsepapok történetére vonatkozó írásos és tárgyi emlékek gyűjtését. Az így összegyűjtött tárgyak alkották az „ezred emlékgűjteményét”. Az anyag tulajdonosa a Hadimúzeum, őrzője viszont az illető csapattest lett, amely kötelezően, mintegy házimúzeumban mutatta be a rekvizitumokat. Az anyaggyűjtés az akkori alakulatra vonatkozott, célja az volt, hogy a létező csapattest történetét dokumentálja, de a gyűjteménybe sok esetben bekerültek korábbi, főleg világháborús emlékek is. A Hadimúzeumba

⁵⁵ A Tájékoztató szövege a tárgyhoz: „Ha egy napra is el kellett Kratochvil apánknak menni, árvának érezte magát az ezred, de ha visszajött, örömműnep volt, és ahogy az eszközök megengedték ez külső jegyekben is megnyilvánult. Ez a tábla diadal kapu volt 1917 júniusában.”

⁵⁶ Sok tanulsággal szolgálhatna az alakulat-gűjtemények feldolgozása. Jelenleg arról sincsenek pontos adataink, hány helyen folyt említésre méltó és a rendszerezés igényével fellépő anyaggyűjtés. S egyáltalán: mit tartalmaztak a gűjtemények? A 4. honvéd gyalogezreden kívül ismert a 24. tábori vadászszázalaj múzeuma, amelynek anyagát a margitszigeti hadikiállításra is bemutatták. Gyűjteménye volt a budapesti I. honvéd gyalogezrednek is, amelynek létéről többek között egy magánlevélből is értesülhetünk: Móricz Pál, a későbbi neves katonai szakíró, akkor főhadnagy, a gűjtemény gondozója Seemayer Villibaldot, a Nemzeti Múzeum Néprajzi osztályának igazgatóját kérte meg a gűjtemény rendbetételére, mely, amint írja, „már ezidőszertint is inkább biztató, érdekes, kedves, mint reménytelen.” Kérte, hogy tekintse is meg „a mi kis, kezdetleges hadi múzeumunkat, amely az adott körülmények között, s hogy csak nyolc hónapos múlttra tekinthet vissza, nem érdektelen.” Magyar Néprajzi Múzeum EAD 91/1918. A levélre *Szemkeő Endre* hívta fel a figyelmemet, akinek ezúton mondok köszönetet.

befutó hírek szerint például az egri 14. honvéd gyalogezred a volt egri elődök, a cs. és kir. 60. és a 16 honvéd gyalogezred emlékeiből kezdte meg házimúzeuma berendezését.

Persze számos kérdést kellett tisztázni: például hogy jogfolytonos utódai-e a Nemzeti Hadsereg adott csapattestei a Monarchia földrajzilag, területileg, közigazgatásilag rokon egykori alakulatainak? A jogi válasz egyértelmű volt és nemleges, amely mögött indokként egy sor vagyoni jogi egyszerűsítés húzódott meg. A szimbolikus vagyoni, a kultikus örökség azonban a Nemzeti Hadsereg adott alakulatát illette, amivel élni is kellett: előadásokat, ünnepségeket, koszorúzásokat kellett tartani, oktatni kellett az ősök hősi tetteit, a Hadimúzeum pedig szorgalmazta, sőt koordinálni is akarta ezt a tevékenységet. A fő irányt ezen belül a közelmúlt hagyományainak, „a világháború magyar hősei kultuszának, a honvédek éppúgy, mint a közös hadseregbelieknek” az ápolásában határozták meg.

Más volt a helyzet a trianoni határokon kívülre került területek egykori katonai alakulatainak emléktárgyaival, kultikus tárgyaival. Amikor a Hadimúzeum új helyére (a Nándor laktanyába) költözött, Aggházy Kamil múzeumigazgató a hajdani alakulatok bajtársi szövetségeinek bevonásával akciót szervezett a „megszűnt csapattestek emléktárgyainak összegyűjtésére,” illetve hősi emléktábláinak a múzeum új épületében történő elhelyezésére. Szorgalmazta, hogy alakuljanak „hadimúzeumi bizottságok” a bajtársi csoportokon belül, gyűjtsék össze az elmúlt háború még felkutatható emlékeit, s juttassák el azokat a múzeumba, készíttessenek az alakulat hősi tetteiről rajzokat, festményeket, majd mindezt kiállításon mutassák be a Hadimúzeumban. A volt ezredek emléktábláit elhelyezendő külön folyosószakaszt alakítottak ki, ahová jelentkezési sorrendben lehetett felkerülni. Az első két emléktáblát 1929. december 8-án avatták fel, a 22. marosvásárhelyi honvéd gyalogezredét, és a cs. és kir. 72. pozsonyi gyalogezredét. Az első kettőt még számos emléktábla követte, 1941-ben 17 volt belőlük.

Hadikiállítások – a megidézett háború

A háború alatt számos kiállítást rendeztek a birodalom városaiban. Javarészt művészeti kiállításokat, amelyeket a Sajtóhadiszállás szervezett: 1915–18 között 40 nagyobb és több mint száz kisebb tárlat nyílt a monarchia területén. A cél természetesen a háborús propaganda volt, a szervezők kiválasztották a várost, felmérték a hely presztizsét, a várható közönséget, a költségeket, hogy mennyi a bérleti díj, milyen kiegészítő programokat lehet szervezni (zenedélutánokat, katonai előadásokat, jótékonyág esteket). Az első nagy kiállítás Bécsben, a Künstlerhausban nyílt meg 1915-ben.

A tárlatok nagyobb része vegyes műfajú volt, főként trófeákat és relikviákat bemutató kiállítás a hátországnak,⁵⁷ ugyancsak a háborús propaganda jegyében. A legnagyobb szabású, országos jelentőségű háborús tárlatok helyszíne Magyarországon természetesen a főváros volt, a Margitsziget, a Városliget (az Iparcsarnok), a Parlament előtti tér, a Nem-

⁵⁷ A háború alatt rendezett kiállításokat „Hadikiállítás” címszó alatt *Kreutzer Andrea* és *Szoleczky Emese* tipizálta: Magyarország az Első Világháborúban. Lexikon A-ZS. Budapest, 2000. 241. o.: 1.) Háborús (katonai alakulatok) által szervezett kiállítások; 2.) Hadigondozó, népegészségügyi és rokkantügyi kiállítások; 3.) jótékony célú kiállítások A rendező szervek ennél fogva bő skálán mozognak. Az „állami” kiállítók: (művészeti tárlatokkal) a már említett Sajtóhadiszállás, illetve (zsákmányfegyverekkel, trófeákkal) a cs. és kir. Hadügyi Igazgatóság, mint például 1916-ban a Nemzeti Múzeum kertjében, vagy a Parlament előtti téren.

zeti Múzeum kertje, az első jelentős háborús bemutató pedig, 1915-ben, a pasaréti „hadiskanzen” lövészárokkal, futóárkokkal, sáncokkal, drótakadályokkal, lőállásokkal, fedezékekkel, földalatti tisztí és legénységi szállásokkal, latrinákkal, sírokkal, haditechnikai bemutatóval – minden olyan volt mint a fronton. Mindez pedig a háborús szellem ébren tartása, még konkrétabban a háborús felkészítés céljából. Délelőttönként középiskolások gyakorlatoztak, délután a katonazenével, gulyáságyúval, tábori pékműhellyel bővült programot, belépődíj ellenében, a közönség is látogathatta, este tűzijátékot, fényező-gyakorlatot tartottak.⁵⁸

A kiemelt háborús tárlatok helyszíne a Margitsziget volt, ahol a Románia elleni háborús siker apropójából, 1917 szeptemberében nyitották meg az első számottevő kiállítást, a „Hadikiállítást”⁵⁹ József királyi herceg ötlete alapján. A fővédnök Zita királyné, a főszervező Bartha Albert vezérkari alezredes⁶⁰, a tervező Medgyasszay István mérnök, népfelkelő főhadnagy volt. A fő kiállító, József főherceg, összesen 4 vitrinben tette közszemlére frontgyűjteményét. Csak ízelítőül: az 1. számú vitrinben személyes anyaga, mondhatni kultikus tárgyai, átlőtt sapkája, átlőtt körgallérja („nem fogja a golyó!”), orosz katonák által húsvéti ajándékkul küldött tojás és kalács. A többi vitrinben „csak” olasz és orosz „köztróféák”, lövedékdarabok, repeszek, fegyverek, felszerelési darabok.⁶¹ Vajon miért éppen ezeket a hétköznapi tárgyakat tartotta megőrzésre érdemesnek a „főherceg Úr ő Fensége?” Valamilyen személyes vonatkozásuk lett volna, vagy csak a véletlen emelte ki őket a tárgyak tömegéből? Augusztai főhercegnő Őfensége is frontról kapott ajándékot állított ki: Vörös István honvédtől kapott csontfaragványokat, egy nyakláncot és egy kürtöt. Mint a főherceg kedvenc alakulata, külön teremben kapott helyet a 24. tábori vadászszázalaj kiállítási anyaga. Saját pavilonnal szerepelt a Vöröskereszt, a Magyar Királyi Keleti Kereskedelmi Akadémia (tatár kioszkkal), az Országos Eszperantó Egyesület, a Cs. és Kir. Szerbiai Katonai Főkörmányszófogó.

A kiállításról készült egykorú fényképeket szemlélve azt kell mondanunk, hogy a „happeninges” tárlat napjainkból visszatekintve is érdekesnek tetsző „múzeumi jelenség” volt, főleg merész építészeti megoldásaival, enteriőrjeivel.⁶² A pavilon-szerű főépület „a harctéri építkezések rögtönzött, könnyed modorában épült” – írja az Útmutató. A könnyedség mindenekelőtt favázra szegelt deszkákat és kátránypapír-borítást jelentett, abból készültek a falak. Benn enteriőrök sorakoztak, harctéri építmények, bunker, harcálláspont, géppuskaállás, befedett futóárok, segélyhely, figyelőállás. Figyelmet érdemel az enteriőrök háttére, az installációs anyag mögöttes üzenete: a faanyag (nyírfa) elfoglalt

⁵⁸ A kiállítást az Augusztai Alap rendezte. Tervezője Belánszky Mór, kivitelezője Offner Viktor műszaki hadnagy. A befolyt hasznót a rokkant katonák otthona költségeire fordították. Történeteiről a korabeli sajtó folyamatosan tájékoztattott.

⁵⁹ Hadikiállítás, Margitsziget. Útmutató 1918. A B 2582. lt. sz. példány (Hadtörténelmi Múzeum, Könyvtár) Aggházy Kamil egykori múzeumigazgató tulajdona volt, benne számos széljegyzettel, amelyekre konkrét helyen utalunk. A jegyzetek azt is hűen tükrözik, milyen sors jut egy gazdátlanul hagyott múzeumi gyűjteménynek.

⁶⁰ Később fontos közszereplőként találkozunk vele, 1918. november 9 – december 12. között a Károlyi-kormány hadügyminisztere.

⁶¹ A kiállításról az anyag visszakerült Józsefhez, s majd csak több részletben „csepegtetve” a húszas években kerül be a múzeumba. Hadtörténelmi Múzeum, Növedéki Napló.

⁶² A kiállításról készült fényképek – amint erre Aggházy egyik széljegyzete utal – az építés Medgyasszay tulajdonában voltak. A képekhez 1925-ben jutott hozzá a múzeum, amint arra gyarapodási napló is utal.

orosz erdőkből származott, a fronti hadtápszolgálat gépeivel dolgozták fel, az építményeket pedig sebesült és harctéri szolgálatra alkalmatlan katonák és orosz hadifoglyok készítették. Tudatosan a hitelességet helyezték mindenek elé, még a segédanyagok és a „humán összetevők” esetében is. A cél valójában a frontvilág hazahozatala, hangulatának érzékeltetése volt – természetesen a borzalmak mellőzésével és a hősiesség felmutatásával. Mai fogalmaink szerinti igazi interaktív kiállítás született a Margitszigeten. A harci eszközöket megtapinthatták, az ágyúkra felmászhattak a látogatók; a parkban in situ két kirobbantott gránátölcser volt, benne felgyülemlett az esővíz, mellé ágyúállást telepítettek 15 cm-es tarackkal és a legénység fedezékével; odébb földalatti fedezéket ástak szakaszparancsnoki hálóhellyel, és ha valaki a lőrésekhez állt, a nyíláson át nagyméretű harctéri fotókat láthatott, mintha maga is ott lenne a helyszínen. Az egyik pavilonban rokkant katonák által, lövedékhüvelyekből készült emléktárgyakat (tányérokat, poharakat, vázákat, evőeszközöket, asztali díszeket, szobrocskákat, hamutálcákat, patkókat, kengyeleket) lehetett vásárolni. A „játszóházban” játékokat – fapuskákat – készíthettek a gyerekek; volt tábori posta⁶³ és galéria, ahol a művészek frontképeit, szobrait lehetett megvásárolni. A kiállításra különböző bemutatókat, rendezvényeket is szerveztek: bemutatót tartottak frontkutyákkal, harctéri élethelyzeteket idéztek fel. Ez utóbbiak talán legelborzasztóbb „performansa” a versenyszerű szuronyroham bemutatása volt. Amint a fényképek mutatják, oszlophoz kötözött – akkorra már egyedüli ellenségnek maradt – olasz egyenruhás szalmabábukat kellett leküzdeni. A katonák rajtvonalról indultak, s az győzött, aki a leghamarabb tudta szuronyát a bábuba döfni. A fényképen az is látható, hogy a versenynek szép számú közönsége volt, apukák, gyermekekkel, taps, stb. Akár egésznapos programot szervezhetett a főváros népe, volt mozi („nappali mozgó”) ingyenes vetítéssel, volt étterem.

De sétáljunk végig a kiállításon!

A főbejárónál kétoldalt egy-egy nyírfából ácsolt torony (magasfigyelő) állt, a tornyok között drótkadály, klasszikus nevén spanyollos, a jobboldali torony mellett zsákmányolt 15 cm-es orosz ostromágyú. Ahogy befelé haladt a látogató, kétoldalt hadi trófeákat láthatott az erdélyi hadszíntérről. Aztán feltűnnek a felségek és fenségek becses személyei szoborba mintázva: kint József királyi hercege (Sidló Ferenc), benn a díszterem közepén IV. Károly szobra virágok és babér között (Siklódy Lőrinc).⁶⁴ Kinn a parkban Zita királyné szobra (Vas Viktor), illetve Augusztia főhercegasszonyé (Orbán Antal). Hogy teljes legyen a kiállítás szervezőinek panteonja: a teremben ott láthatta az érdeklődő Bartha Albert mellszobrát is (Lukácsy Lajos). Persze nem csak konkrét személyek voltak a szobrok között. A parkban állt Orbán Antal Bajtársak, illetve Kapitány József Katonáink harca négy ellenséggel című szobra (ez utóbbi: sárkánnyal viaskodó orosz-

⁶³ Működő posta „M. kir. Postahivatal – Budapest Szent Margitsziget” néven, ahol a Hadikiállítás 10 és 15 filléres bélyegeit árusították „József főherceg ve. hadikiállítás javára 1 korona” felülnyomással. A pavilon orosz hangár faanyagából készült, és vasúti vagonra rakva szállítható is volt. Egyik részében kihelyezett tábori posta. A felirat szerint: „A Hadikiállítás tábori postája itt dolgozik. Neve: 620-as tábori főposta kirendeltsége. A hadikiállítás tábori postáján tábori postabélyegek vásárolhatók. Ezeket a mögöttes országrészekben sehol sem árusítják, csak itt.” Maga a posta egy valóságos történet felidézése. A románokat kiverő magyar csapatok egy határszéli székely falu szétlőtt házát helyreállították, és ott rendezték be a 620-as tábori főpostát.

⁶⁴ Aggházy megjegyzése a szobrok mellett: „eltört”; „eltört”. Orbán viszont magához vette szobrait. Aggházy megjegyzése: „Orbánnál.”

lán). A dunai tornácon Orbánnak még egy műve szerepelt, a Kaszás katona. Volt mítoszalak is szoborba mintázva: A honvéd, a külső traktuson, Istók János munkája. A díszteremben festmény mutatott egy elhíresült hőstett az erdélyi harcokból: honvédcapatok foglalják el a Magyaroshegy IV. Károly csúcsát (Dedinszky Elemér és Jámor Lajos). Ezen kívül légifelvételeket állítottak ki az alpi frontról, és légvédelmi lövegeket („légitorpedó lövegek”). A mennyezeten repülőgépek csatáját imitálták, természetesen az orosz gép lett a vesztes. Igazi hadi tárgyak is voltak a teremben, József főherceg fentebb jelzett anyaga, aztán a „front-egzisztencia” tárgyai: mozgókonyha, főzőüst, főzőládák, élélmezési eszközök, ruházati, felszerelési cikkek a „kiszabat” szerint táblázaton is; a tábori higiénia eszközei. Láthatott a közönség különböző maketteket: tábori kápolnát, völgyhidat, repülő-hangárt, hűtőházat, léghajó-csarnokot, segélyhelyet, a 3. számú lókorház makettjét, a 414. tábori kórházét, és 16-os honvéd segélyhelyét és egy műtőkocsit. Sok „front-kuriózumot” is kiállítottak: srapel lyuggatta géppuskacsövet, dob, kürtöt, propellert, átlőtt hátizsákot, sisakot; egy fatörzset a Kárpátokból, amelyet a géppuskalövedékek valószínűleg elfűrészeltek és egy másikat, amibe srapel-lövedék fűrődött.

Különleges attrakciónak számított a német hadvezetőségtől kapott tank, amely egy uszályon állt a Dunán. „A páncélos automobil mintegy nyolc méter hosszú, három méter széles, Súlya rengeteg. Pontosan 280 mázsát nyom.” – írta az Útmutató. Ma már mosolygunk a korabeli, rácsodálkozó leírás olvastán. Az mindenesetre bizonyos, hogy a magyar főváros közönsége akkor láthatott tankot először Budapesten.⁶⁵ S azóta még hányszor ...

A kiállítás a háború végével gazdátlaná vált. Anyaga egy része elkallódott, a személyes tárgyak visszaszármaztak gazdáikhoz (József főherceg gyűjteménye, Kunos Ignác tatár gyűjteménye, a 24-es vadászok relikviái). A kifejezetten hadi anyag, a fegyverek, lövegek, járművek, egészségügyi kocsik, egyenruha és felszerelés, sok makett azonban továbbra is ott maradt a Szigeten. Java részük később a Hadtörténelmi Múzeumba került,⁶⁶ a makettek egy része, a tábori kápolna, a hűtőház és a hangárok, hadihidak, a Szerbiai Főkormányzóság kiállítási anyagai szinte teljes egészében. A tatár kioszk anyagának egy része és az egyéb, néprajzi illetőségű darabok (kozák nyereg, kancsuka) a Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjteményébe vándoroltak.⁶⁷ Jutott anyag a Múzeumra és a Ludovika Akadémiára. Egy részük román hadizsákmány lett, mint a diósgyőri 42-es löveg.

Ami a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeumnak jutott anyagot illeti: a „nagy trófeák” (a végleg elromlott ágyúk és kézfegyverek), az egyenruhaféleségek, a felszerelési tárgyak és a képek 1919 tavaszán még a Szigeten voltak, legalábbis ez derül ki az intézmény két

⁶⁵ A tankot vasúton szállították Budapestre, onnan az óbudai hajógyárba vitték, attól tartottak ugyanis, hogy az irdatlan súlyú monstrum kárt tesz a cső- és csatornahálózatban, ha utcán szállítják. A gyárban daruval a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt uszályára emelték, s leúszatták a Margitszigethez. Ez volt az Rt. hozzájárulása a kiállításához. L. Útmutató, 23. o.

⁶⁶ „Margitszigeti hadikiállítás anyagának lefoglalása a hadimúzeum részére” – Gabányi János és Aggházy Kamill felterjesztése a „rendőri népbiztosságnak” 1919. március 27-én. Hadtörténelmi Levéltár (HL) 1723/1919.

⁶⁷ Az őrzéssel megbízott Gonda Emil arról tájékoztatta a Levéltár és Múzeum illetékeit, hogy hadtörténelmi vonatkozású anyagokat is beszállítottak a Néprajzi Múzeumba. A Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum bejelentette igényét ezekre az anyagokra, s „Jakab Ödön ide beosztott festőművészt” bízta meg a tárgyalásokkal. Hogy voltak-e tárgyalások, nem tudjuk. Amit tényszerűen tudunk: a Szerbiai Kormányzóság egykori fotóanyagát a MNM Néprajzi Osztálya leltárkönyvileg tulajdonba vette.

akkori vezetője, Gabányi János és Aggházy Kamil Hadügyi Népbiztossághoz beadott felterjesztéseiből. A tárgyakat a Hadügyi Népbiztosság lefoglalta a Hadimúzeum számára, és a Vörös Őrséggel be is akarta szállíttatni az Országos Levéltár épületébe, ahol akkor a múzeum gyűjteményét tárolták. Megtörténtéig Gonda Emil külön megbízottként őrséggel vigyázza az anyagot – szolt a két illetékes a felterjesztésben. Egy 1919 november eleji újságcikkből viszont azt tudjuk meg, hogy a kiállítás még 1919 nyarán is látogatható volt.⁶⁸ Ekkor olvashattak utoljára az érdeklődők a kiállításról. Maradványait véglegesen széthordták.

A magyar „nemzeti” hadimúzeum

Régi magyar – politikai és közjogi – sérelem volt a „nemzeti hadi múzeum” hiánya. Amikor kitört a háború, szinte nyomban újból felerősödött a múzeum létrehozását követelők hangja, amelyhez szellemi és szakmai súlyával a MTA Hadtörténelmi Bizottsága is csatlakozott, de hivatalos visszhangot politikai oldalról mégis egy félig-meddig magánemberi, félig szakmai kezdeményezés váltott ki, Csák Árpád, a Balatoni Múzeumi Egyesület akkori titkára hadimúzeum-alapítási elképzelése. Érvelésének legfőbb pontja: a háború kedvező alkalmat teremtett a leendő magyar hadimúzeum gyűjteményi megalapozására, a „hadrakelt seregnél eszközlendő gyűjtőmunka révén”. A válasz Bécsből érkezett, a közös hadügyminisztertől: a hadrakelt seregnél nincs helye semmiféle gyűjtőmunkának, azzal csak az arra kijelölt szervek foglalkozhatnak, mint hadizsákmánnyal, úgy, ahogy azt a katonai szabályzatok amúgy előírják. Hogy a győzelem után a szerzett anyagból mi jut majd Magyarországra – *többek között* Magyarországra, hiszen a háború befejeztekor minden „Provinzmuseumba” kerül majd a zsákmányból –, arról később döntenek.⁶⁹ A hivatalos bécsi választ megkapta a magyar honvédelmi miniszter is, ő is hasonlóan foglalt állást: majd a háború után kell komolyabban foglalkozni az üggyel.

A tervezők azonban elsámították magukat: a háború a maga anyagi-technikai mennyiségi mutatóival, gépeivel, új csodáival minden korábbi szabályt, szokást felülírt. A befogadással megbízott Heeresmuseumnak a frontokról érkező, soha nem látott mennyiségű hadizsákmány hamar deponálási problémákat okozott az Arsenalban, olyannyira, hogy 1916-ra lényegében megteltek a raktárak. Felmerült egy új bécsi múzeumépület megépítésének gondolata is, amit – a magyar múzeumalapítási követelésekre tekintettel – megpróbáltak titokban tartani. A monarchiában azonban meglehetősen kevés titok maradt titok, ez is kipattant, s híre ment Magyarországon is. Itthon is megindult a tervezés, a szakmai előkészítés, a helykeresés, folytak a gazdasági számítások, Valóságos verseny alakult ki a két főváros között.

⁶⁸ *Nemzeti Újság*, 1919. november 6. „A kiállítás két nyáron át változatos programjával tanulságos szórakozást nyújtott a főváros lakosságának.” Az újságcikkből azt is megtudjuk, hogy a kiállításon 581 000 korona folyt be jótékony célokra. „Noha a bolsevik uralom a kiállítás vagyonára rátette a kezét”, még több mint 200 000 korona maradt – írta az újság. A maradék pénzzel erdélyi menekülteket akartak támogatni, ami ellen viszont a múzeum vezetője Aggházy Kamil tiltakozott – ő a Múzeum számára akarta tőkésíteni a pénzt. HL 1723/1729. „Az Erdélyi (margitszigeti) Hadikiállítás vagyonának felhasználása” című feljegyzés, 1919. november 7.

⁶⁹ HL Polg. dem. forr. Katonai iratai. HM I.a. oszt. 5135/1918. Előszám: 18 675/1914. Eln.) 4/5-13.

A Bécs–Budapest versengés érdekes dokumentuma a „Promemoria a magyar hadimúzeum létesítéséről” 1917-ből.⁷⁰ Az emlékeztető szerzőcsoportja igazán alapos munkát végzett. Miután értékelték a magyar hadtörténeti gyűjtemények helyzetét, a közepébe vágva, a „hadimúzeum hiányának a jelen háborúra gyakorolt kedvezőtlen hatásával” folytatták: nincs olyan múzeum Magyarországon, ahol megismerhető lenne a véderő múltja, pedig – így a szerzők – ma népszerű a hadsereg, s milyen jó lenne, ha a nagyközönség megismerkedhetne a magyarság, a birodalmi haderő magyar kiegészítésű ezredei szerepével. Ezzel is erősítenék a hazafias eltökéltséget. Vagyis a létesítendő hadimúzeum kettős célt szolgálna: magában foglalná a folyó háború magyar vonatkozású emlékeit, emelné a nemzeti önértéket, „amennyiben a magyar közönség méltó elismerését látná azon harczoknak és azon szerepek, melyet Magyarország ezen világháborúban játszott.” Mellesleg pedig alkalmas volna arra is, hogy fokozza a magyar társadalomban a katonai pálya iránti érdeklődést, és így idővel a közös hadsereg tisztikarában a magyar elemet megnövelje, s végül a monarchia másik állama tekintetében kifejezésre juttatná, és ébren tartaná a közösség, a kölcsönös függés, az egymást támogatás szükségességét. Tegyük hozzá: ez a terv igazából egy „tárlat-múzeumról” szól, amely inkább a kiállítóhely kategóriába tartozik.

A terv szerint a magyar hadimúzeum tisztán a folyó háborúra vonatkozó hadiereklék és -emlékek megőrzésére szolgált, és mindenekelőtt a Magyar Szent Korona területéről kiegészített csapattestek háborúra vonatkozó hadi emlékeit tartalmazta volna, s a monarchia másik államára vonatkozó hadiemlékeket csak annyiban, amennyiben azok az „összetartozóság érzését felkelteni és ápolni” alkalmasak. A gyűjtés minden másfajta kiterjesztése a múlt irányába, például a 48-ra, amikor a „nemzet az uralkodóval, valamint a Monarchiának másik államával kollízióba jutott,” bizalmatlanságot keltene az összefogás helyett. De az sem volna célszerű, hogy Magyarország tisztán „Magyar királyi honvédség múzeumot” szervezzen, mert az Ausztriában fokozott féltékenységet kelthetne; „honvéd tendenciát, szeparatistikus törekvéseket” látnának benne. Sőt, Budapest ezzel elesne attól is, hogy a közös hadsereg magyar csapatainak hadi emlékeit az ország fővárosában őrizték.

Mivel hadiemlékeknek, trófeáknak újabban bővében van a Monarchia – folytatódik az emlékeztető érvelése –, és a gyűjtött anyag a háború harmadik évére már olyan nagy mennyiségű, hogy a Heeresmuseum képtelen újabbakat befogadni, meg kell osztani az anyagot. Ennek lehetőségeiről a szerzők a Heeresmuseum igazgatójánál és Hoen tábornoknál, a Kriegsarchiv igazgatójánál is tájékoztak. Magyar részről – így az összegezés – az lenne a legjobb, ha a magyar hadimúzeum létrehozásának kezdeményezője az uralkodó lenne, „ha Ő Felsége legfelsőbb kéziratot intézne a m. kir. honvédelmi miniszterhez, melyben azon akaratát nyilvánítaná ki, hogy Budapesten magyar hadimúzeum létesüljön, s annak felállításával a magyar királyi honvédelmi minisztert bízna meg.

Aktualizálók voltak a tervek a gyűjteménystruktúra tekintetében is. Az önálló központi intézménynek az elképzelések szerint lenne: 1.) fegyvergyűjteménye, amelybe a saját, a szövetséges és az ellenséges hadseregek fegyverei, zászlói, lövedékei, egyéb harceszközei, ágyúi, szerkocsijai, tábori konyhái, vonatművei tartoznának; 2.) makettgyűjteménye, amelybe nagyobb csaták plasztikai tartoznának, nagyszámú kicsinyített

⁷⁰ HL Hadilevéltár iratai. 1920. sz. n.

modell erődítményekről, lövészárkokról, vasút- és egyéb hadtápszolgálati berendezésekről, repülőgépekről és léghajókról, a Vöröskereszt szolgálatáról, a Hadsegélyező Hivatal működéséről, valamint egyenruhák, a téli hadjárat alatt használt különböző öltözeti és felszerelési cikkek, lőszerelvények; 3.) dokumentumgyűjteménye, amelybe áttekinthető, színes grafikonok, kimutatások és szemléltető képek tartoznának a saját, a szövetséges és az ellenséges seregekről egyaránt. Helyet a múzeumnak természetesen Budapesten kell találni, „monumentális épületben és a főváros szívében, hogy bárki által bármikor könnyen látogatható legyen.

Ám ahogy Budapesten megtudták a bécsi múzeumalapítási terveket, ugyanúgy működött fordítva is az információs csatorna. 1917. szeptember 9-én, kb. másfél hónappal a „Promemoriát” követően, átirat formájában megérkezett Budapestre Wekerle Sándor miniszterelnök számára egy „népszerű hadimúzeum” kész terve Bécsből (Projekt für ein volkstümliches Kriegsmuseum). Lényege: a hadműveleteknek és egyéb katonai jellegű tevékenységeknek a megőrkítése és bemutatása a Heeresmuseum feladata, mivel azonban a jelen háború nem egyszerűen csak katonai tevékenység, és nem csak a hadszíntereken folyik, hanem áthatja a hátországot is, kívánatos annak múzeumi eszközökkel való megőrkítése és bemutatása is. Mivel erre a Heeresmuseum – meghatározott feladatkörénél és gyűjtési tevékenységénél fogva – nem képes, a hadügyminiszter „népszerű hadimúzeum” felállítását tervezi Budapestre. Ez a múzeum a hátország háborús erőfeszítéseit ábrázolná, és a Heeresmuseum szakterületét kiegészítve, azzal egységben adna teljes képet a háborúról. Része a tervezetnek egyfajta Bécsből irányított, adagolt birodalmi múzeumi decentralizálás is, amennyiben a helyi vonatkozású anyagokat a Zentralmuseum támogatásával „vidéki és városi múzeumokban” (Landes- und Stadtmuseen) létesítendő háborús kiállításoknak adnák át.⁷¹ Vagyis a múzeumalapítás elé Bécs már nem gördít akadályt, ám az összhaderőn belüli szeparálódást, az önállósodást még ilyen szinten sem tolerálná. A bécsi projekt felhördülést keltett Budapesten, hiszen a terv, hogy a magyar főváros egy szintre kerülne a birodalom harmad-negyedrangú fővárosaival, valószínű politikai inszINUÁCIÓ volt. Magyar részről a legelegánsabb megoldást választották: a tervezetet, válasz nélkül hagyva, ad acta tették.

Mintegy fél év múlva újra téma lett a hadimúzeum ügye. 1918 márciusában, Bécsben, értekezletet tartottak a Heeresmuseum új épületével kapcsolatban. Közös ügyről lévén szó, jelen volt a magyar honvédelmi miniszter képviselője is, Láng Boldizsár alezredes,⁷² a Honvédelmi Minisztérium 1/a. osztályának vezetője személyében. Láng lényegében megismételte a fentebb már ismertetett magyar „Promemoria” pontjait. Az események innentől felgyorsultak: július 18-ra újabb magyar tervezet született, amelyet a magyar honvédelmi miniszter és a közös hadügyminiszter egyeztetése után, az uralkodó előzetes

⁷¹ HL Polg. dem. forr. Katonai iratai. HM 0/a. oszt. 5135/1918. Eln. (24 323/ 1917. Eln.) 4/5-13. „Projekt für Ein volkstümliches Kriegsmuseum.” 1917. szeptember 9. „Mindaz, ami a hadszíntereken történt s közvetlen összefüggésben áll a katonai műveletekkel, a Heeresmuseumnak marad fenntartva továbbra is. Itt találja majd meg a katona, valamint a nagyközönség mindazt, ami a nagy háborús küzdelmet érzékelhetővé teszi, a saját fegyverektől a hadizsákmányig, a lövészárkok életétől a mind ez ideig bevehetetleneknek tartott erődökig és nyílt csatáig, a hadiorvosok csodálatra méltó teljesítményeitől a hadifogolyügyig stb. ... Ezzel szemben a népszerű Hadimúzeumnak a nagy világháború hátországának háborús teljesítményeit, az otthon munkáját kell bemutatnia.”

⁷² Láng később (1921-ben), már ezredesi rendfokozatban, Horthy Miklós kormányzó Katonai Irodájának vezetője lett.

hozzájárulásával, a közös minisztertanács elé terjesztettek („Előterjesztés a minisztertanács részére a létesítendő magyar hadimúzeum ügyében”). Az előterjesztés sarkalatos pontjai a következők voltak: a magyar fél nem tartja helyesnek a Heeresmuseum közös intézményként való fenntartását; ennél fogva nem adja az új „közös múzeum” Práterben történő felépítéséhez szükséges pénz paritásos alapon rá eső részét. Az sem lenne célszerű, ha a közös hadügyi kormány a paritás kedvéért Budapesten is létesítene egy császári és királyi hadimúzeumot, mivel ilyen közös intézményben – még ha az Magyarországon lenne is – a magyar honvédség és népfelkelés háborús szereplése nem kaphatna kellő hangsúlyt. Az sem helyénvaló, ha külön hadsereg- és külön honvédmúzeumot állítanak fel, mert az meg dupla kiadással járna, s végül, „... tekintettel a magyar hadseregnek belátható időn belüli megvalósítására, vagyis a honvédségnek és a közös hadseregbeli magyar csapatoknak előbb-utóbb bekövetkezendő összeforrasztására,” nem volna logikus sem. Summa summarum: Magyarország a Heeresmuseum tervezett újraépítésének költségeihez nem járulhat hozzá, a magyar hadimúzeum ügyét pedig a magyar kormánynak kell felkarolnia.

Az indoklás: „Dicső katonáink hőstettei és az otthoniak megfeszített erővel végzett háborús munkája a létért vívott ezen harcukban annyira egybekapcsolódtak, hogy azokat egymástól elválasztani nem lehet, emléküket pedig tündöklő példaként örökké fog élni. A jövő nagy feladatai közé tartozik az is, hogy a nemzet e nagy megpróbáltatásban mutatott ereje és a saját erejében való bizalma továbbra is fenntartassék és gyarapíttassék. E célból szükségesnek mutatkozik, hogy e páratlan teljesítményekhez méltó monumentális emlék emeltessék, mely nemcsak mint symbolum hirdetné a magyar nemzet dicsőségét, hanem mely a fegyverben álló s otthon is küzdő nemzet közös és eredményteljes munkáját is bemutatná, oly módon, hogy elsősorban tanítólag, oktatólag és buzdítólag hatva a jövő magyar tisztikar szempontjából az ifjúságra is toborzó erővel bírjon. ... Időszerű és szükséges tehát, hogy e téren a múlt mulasztásait pótolva, Budapesten egy, a magyar nemzet háborús dicsőségét megörökítő múzeum létesítésére a kezdő intézkedések megindíttassanak.”

A múzeum, amely rendeltetésében valójában a haderő magyar részének (a honvédségnek, népfelkelésnek és a közös hadsereg magyar alakulatainak) a múzeuma, s ily módon nemzeti intézmény, két részből állna: a Magyar Pantheonból és a tulajdonképeni múzeumból. A pantheonban kép- és szoborcarnok lenne a háború legkiválóbb magyar hőseinek megörökítésére. Ott helyeznék a legértékesebb trófeákat is. A múzeum ugyanakkor a nemzet háborús összteljesítményét is bemutatná, és ennek megfelelően három részből állna: 1.) a legfelsőbb vezetés, a hadvezetőség, az uralkodóház és a kormány szerepének bemutatásából; 2.) a harcterek bemutatásából, amely ugyancsak két részből állna, a katonai részt felölelő harctéri tematikából, illetve a hátszói katonai teljesítmények, a polgári háborús munka bemutatásából. Az intézmény harmadik pillére a magyar hadilevéltár lenne, aminek fejlesztése azonban távolabbi kérdés.⁷³ A helyszínre két javaslat született: a Budai Vár illetve a Gellérthegy. Végül is az utóbbi mellett döntöttek, ahol a főváros ingyenesen felajánlotta a megfelelő területet. A terv tehát kész volt, már csak az uralkodói jóváhagyás hiányzott róla.

⁷³ HL Polg. dem. forr. Katonai iratai. HM 1/a. oszt. 5135/1918. Eln. (17 734/1918. Eln 4-5-13.

Fennmaradt a leendő múzeum egészen részletes kiállítási terve is.⁷⁴ Eszerint a pantheon I. Ferenc Józsefet és IV. Károlyt kiemelten, a hadvezéreket és a hősöket portrékkal és mellszobrokkal mutatná be, a Mária Terézia Rend vitézeinek nevét pedig márványba vésve örökítené meg. A pantheonba kerülhetnének a híres győzelmeket, hősi helytállásokat bemutató csataképek, továbbá az azokat hitelesítő, az ellenségtől nyert trófeák. A kifejezetten múzeumi részbe 28 témaegységet terveztek. Ezek sora a legfelsőbb hadvezetés, a kormány és uralkodóház kapcsolatának bemutatásával kezdődik, a hadüzenettel és a bevonulással, a „híres és döntő audienciák” bemutatásával, fontos hadparancsokkal folytatódik. Külön, kiemelt alfejezet foglalkozik Ferenc Ferdinánddal és a többi főherceggel, az uralkodóház női tagjaival, a honvédelmi miniszterekkel. A második nagy témaegység a harcterek bemutatása. A bemutatandó anyag: festmények az orosz, a román és az olasz harctérről, a hősök ereklyéi, trófeák, modellek, a harcterek térképeken, a parancsnokokról készült festmények, az elesettek neve, az egészségügyi szolgálat, a harcterek eseményei. A harmadik nagy egység az „Ausztria és a közös hadsereg csapatai” rész, benne statisztika a háborúról, az osztrák háborús gazdaság, a sajtó, a posta a vasutak szerepének taglalása. És így tovább a háborús tematika teljes vertikumban: hadellátás; Bosznia-Hercegovina; katonai kormányzóságok; mögöttes ország-rész; Magyar Vöröskereszt Egyet; hadigondozás; hadifogoly-ügy; hadísírok; katonai sajtó; a szövetségesek (a német, török, bolgár hadsereg, a lengyel egységek); nagyobb haditrófeák; harctéri védelmi berendezések diorámákon. A terv eleve számolt a „polgári minisztériumok” által kiállított anyaggal is. A Miniszterelnökség a háború előzményeit, a sajtócenzúrát és a rokkantügyeket mutatta (volna) be; a Belügyminisztérium a csendőrséget, a határrendőrséget, a háborús propagandát és az internálásokat; a Pénzügyminisztérium a háborús pénzügyeket, és „nagyobb vagyonok lefoglalását;” a Földművelésügyi a mezőgazdaság fejlődését és a hadifoglyok mezőgazdasági foglalkoztatását; a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium a tanári-tanítói kar szerepét a háborúban, a hadba vonult iskolásokat, illetve a háború hatását a művészetre; a Kereskedelmi Minisztérium a háborús ellátást. A tematika, láthatóan, nem csak a harcterek háborújával foglalkozott (volna), hanem a háború teljes keresztmetszetével, ami teljes mértékben megfelelt a háborút az egész társadalomra kiterjeszteni kívánó hatalmas üzenetnek. S hogy a „háttér” is teljesen egyértelmű legyen, a tervezet (anonim) összeállítói ki is mondták a bevezetőben: a folyó a háborút nem hadseregek vívják egymás ellen, hanem népek népek ellen, vagyis a modern kor háborúja az egész társadalom közös ügye.

Mint tudjuk, az 1918 őszi forradalmi események következtében sem a múzeum tényleges létrehozására, sem kiállítására nem került sor. Úgy is mondhatjuk: már nem volt szükség arra, amire a múzeumot szánták.

Volt egy párhuzamos hadimúzeumos eseménysor is a háború alatt, amely a Honvédelmi Minisztérium Levéltári Alcsoportja keretében zajlott. Az alosztály a háború alatt a Múzeum körút 23/25. sz. épülettömbben működött, azzal a feladattal, hogy a honvédség és a magyar népfelkelő seregtettek harctéri iratairól másolatokat készítsen, mielőtt azok rendeltetési helyükre, a bécsi Kriegsarchivba kerülnek. Mindemellert az alcsoport kezdetől fogva muzeális gyűjtőmunkát is végzett: A gyűjtemény első jegyzett tárgya egy zsákmányolt montenegrói zászló, melyet Endrődy Géza százados juttatott el az alosz-

⁷⁴ Hadtörténeti Múzeum, Adattár, 409.88.

tályhoz,⁷⁵ de ide kerültek például már 1916 folyamán több alkalommal is harctéri fényképek és frontzászló a pozsonyi honvéd kerületi parancsnokságtól. Az alosztály szervezte Csalány Béla népfelkelő szakaszvezető, Mattyasovszky László főhadnagy és Schramm Viktor népfelkelő főhadnagy hadifestői tevékenységét, akik a leendő pantheon számára festették a magasabb parancsnokok portréit. Végeredményben azt mondhatjuk, az alcsoport a levéltári funkciókkal együtt múzeumi tevékenységet is folytatott.⁷⁶

Hogy végül is mikortól számítható – a Levéltáron belül – a hivatalos múzeumi tevékenység, arról több közvetett dokumentum is szól. Van például egy 1918. november 20-i keltezésű, Gabányi János alezredes, az intézmény akkori parancsnoka által jegyzett dokumentum: „Felhívás a háborús történelmi anyag megmentése és megőrzése tárgyában” címmel. Ebben az alábbiakat olvashatjuk: „A magyar hadügyminisztérium levéltára fölkéri a harcterről visszajött összes parancsnokságokat és egyéneket, úgyszintén a mögöttes országrész parancsnokságait és egyéneit is, hogy a háború eseményeinek későbbi feldolgozására alkalmas valamennyi hivatalos és egyéb iratokat, naplókat, följegyzéseket, leveleket, könyveket, fényképeket, képeket, úgyszintén a birtokukban levő muzeális értékű tárgyakat, akár a póttestparancsnokságoknak, akár pedig az illetékes, vagy a legközelebbi kerületi parancsnokságoknak megbízható megőrzés végett minél előbb átadni szíveskedjenek.”

A felhívás a nemzeti érzelmekre apellált, mondván, hogy az elmúlt csaknem négy és fél év dokumentumai az önfeláldozás és hősiesség küzdelem tanúi, amelyből majd meg lehet örökíteni a „magyar nemzet történetének egyik – bár legszomorúbb, de azért legdicsebb időszakát s ha fiaink és unokáink a lezajlott háború történetét olvasni fogják, hazafiúi tevékenységükhöz sohasem lankadó munkakedvet, jogos nemzeti büszkeséget, odaadó buzgalmat és lángoló lelkesedést merítenek annak soraiból. Már pedig ezek az erények a nemzet fenntartásának legfontosabb tényezői.” Éppen ezért a magyar nemzeti történet és művelődés szempontjából meg kell erősíteni az ezred-hadimúzeumokat. Ahol ilyen múzeum már volna, tovább kell fejleszteni, ha nincs, meg kell alkotni.⁷⁷ Mindazonáltal a felhívás már túllépett a „világháborús múzeum” tematikán, mert amint írta: e múzeumokban egyenlő szeretettel kell gyűjtenünk „úgy a múlt, mint a világháborús jelen idők emléktárgyait.” Gyűjtésre ajánlotta az eseményeket, laktanyákat, berendezéseket, személyeket megőrkítő festményeket, rajzokat, képeket, fényképeket, szobrokat stb., továbbá diplomákat, zászlókat, fegyvereket, felszerelési tárgyakat; az újabb korból pedig, a világháborús gyűjteményekbe, a tisztikar és a legénység háborús viszontagságait megőrkítő muzeális iratokat, rajzokat, a kitüntetett és hősi halált halt magyar vitézek képét, művészi alkotásokat, érmeiket, az idegen és a saját népelet különleges emléktárgyait stb. A felhívást egy 1919. január 1-i miniszteri rendelet még erősebb lábakra állította, s, hogy biztos legyen a nyilvánosság, közlés végett megküldték a szöveget a *Hadsereg*, az *Őrszem*, az *Iffjú Magyarország*, a *Külügy-Hadügy* és a *Hadtörténelmi Közlemények* szerkesztőségének.

⁷⁵ A Magyar Királyi Hadimúzeum ismertetése, Budapest, 1941. 10. o.

⁷⁶ Pongó János: Az Országos Hadtörténelmi Múzeum története. I. rész. A múzeum életre hívásától a felszabadulásig. In: Az Országos Hadtörténelmi Múzeum Értesítője, I. 20–21. o.

⁷⁷ „Emlékirat a M. Kir. Hadtörténelmi Múzeum ügyének végleges megoldásáról.” Idézi Pongó, uo.

1919 március elején újabb hadügyminiszteri leirat született múzeum-ügyben.⁷⁸ Rendelkezései hasonlóak a fentebbiekhez, retorikája is: a háborúra vonatkozó írásos és tárgyi emlékeket, muzeális értékű hadtörténelmi emléktárgyakat össze kell gyűjteni, és muzeálisan elhelyezni, mivel azok a magyar nemzet történelmének és a világháborúban vívott dicső küzdelmeinek dokumentumai. A rendeletet az intézmény vezetője így kommentálta: fontos ez, hiszen, ha „a magyar ember hangulata ma nem is olyan, hogy lelkesedéssel emlékeznék vissza a háborúra, a kiállott emberfeletti szenvedésekre, ma még elborult arccal tekint arra, aki emlékezetébe visszahozza a világháború küzdelmeit, de holnap hangos szóval követeli: mutassuk meg neki írásban és egyéb módon, mit művelt, mit szenvedett a távoli harctereken.” Majd így folytatja: „Vétkes könnyelműség volna, ha nem törődnék azzal, hogy a hősi küzdelmeket leírjuk, és híven megőrizzük azokat az emléktárgyakat, amelyek néma, de mégis nagyon sokat mondó tanúi a nagy idők szörnyű viharainak.”

Egy másik érdekes, a múzeum életét alakító dokumentum már az új rezsim hatalmi szervétől, a tanácskormánytól való. Az 1919. évi május hó 13-án keltezett parancsban Szántó Béla a Hadügyi Népbiztosság nevében az alábbiak szerint rendelkezett: „Az 1918. október 31-iki és az 1919. márczius 21.-iki forradalomnak minden emléke muzeális módon lelkiismeretesen megőrzendő lévén, felhívom az összes alárendelt parancsnokságokat stb., hogy mindama nyomtatványból, falragaszból, hirdetményből, sokszorosított rendeletből, továbbá jelvényekből, karszalagokból, fényképekből, rajzokból, gummi bélyegzőkből (úgy az október előtti, mint a márczius előtti) stb., stb., amelyek az alárendelt parancsnokságok által kiadattak, illetve amelyek általuk megszerezhetők és az említett két nagy politikai átalakulással bárminéven nevezendő összefüggésben vannak, legalább kettő-kettő példányt most azonnal, – a jövőben pedig kiadásuk, illetve megszerzésük után esetenként azonnal küldjenek be a Hadtörténelmi Levéltárba és Múzeumba (Budapest, I. Bécsi kapu tér 4. sz. III. emelet, Telefon 106-76) ahonnan az említett nyomtatványok stb. egy-egy példánya a kormányzótanács által létesített Kommunista Proletár Múzeum számára fog átengedtetni.”⁷⁹

A proletárdiktatúra leverése után a kettős intézmény önálló életet kezdett élni, ugyanakkor számos nehézséggel küszködött, s nem csak az anyagiak voltak jelentősek. Az igazgató a „közönyre panaszkodik, amely hátráltatja a nagy háború emlékeinek közgyűjteménybe kerülését.”⁸⁰ Ám a minden „közöny” ellenére is egyre gyarapodó múzeum – főleg a trianoni békeszerződéssel feloszlott katonai alakulatok egykori „házi múzeumaik anyagával” bővülve – kinőtte a falait, és a Levéltártól előbb csak helyileg különválva, 1921 júniusában az Üllői úti Mária Terézia-laktanyába költözött. Rá másfél évre, 1922. november 15-ével, megtörtént a de jure különválás is. Ugyanakkor mindkét intézmény a vallás- és közoktatásügyi miniszter fennhatósága alá került.⁸¹

⁷⁸ Az 1703/eln. 10 számú leiratról *Gabányi János* tudósít. „Emlékeink” címmel az *Iffjú Magyarország* 1919 márciusi számában.

⁷⁹ Idézi *Pongó*: i. m. 24–25. o.

⁸⁰ Számos felhívás ismeretes adományozásra, hivatalos beszolgáltatásra, ilyen hangzatos, figyelemfelkeltő szöveggel: „A nemzeti öntudat életbredésének hajnalhasadásakor...,” vagy „Ezer esztendőnknek gyászfátyollal bevont, de mégis dicsőséges időszaka az 1914–1918 évi nagy háború. Meg kell mentenünk ennek az időszaknak minden írásos és tárgyi emlékét.” In: *MOVE* 1919. december 5. Az adakozási „közönyről” u. 1921. január 25.

⁸¹ Ezt megelőzően is volt már egy tárcacsere az intézmény életében, ugyanis a trianoni békediktátum hadsereget érintő rendelkezései nyomán a 1921-ben a Belügyminisztérium lett a főhatóság.

1925-ben őszén Horthy Miklós is megszemlélte a múzeumot. Az Üllői úti laktanya épületéből akkor 18 nagyobb és 10 kisebb termet, három folyosót és két raktárhelyiséget foglalt el a gyűjtemény. Horthy, amint azt a látogatásról szóló híradás megjegyzi, különösen az első háborús ereklyék előtt időzött.⁸² Láthatta többek között a háború neves osztrák-magyar tábornokai, Habsburg József, Hötzendorfi Conrad, Boroevič, Kövess egyenruháit, láthatta a przemysli zászlófoszlányokat, amelyeket kellő propagandával sikerült a nagy háború magyar katonai kitartásának hősi szimbólumaivá emelni. Láthatta saját hősi múltjának miniatürizált emléket, a NOVARA modelljét, amelyet Filótás Mihály haditengerész tisztviselő készített.⁸³ A nagy technikát másutt helyezték el: a Gubacsi úton, egy nagy raktárpavilonban volt a tüzérségi és a vonatanyag, 1926 őszétől pedig már a Várban levő Nándor-laktanya nyugati és északi szárnyát szegélyező bástyasétányra is kerültek, mintegy a helyfoglalás gyanánt, a lövegekből és az ágyúkból.

Ez egyben már a múzeum új korszakának kezdete is – és a lázas tervezgetéséke. 1926-ban olvashatták az érdeklődők a múzeum egyébként neves kultúrhistorikus szakírójának, dr. Bevilaqua Bélának „A magyar Hadimúzeum alap gondolatáról” című cikkét.⁸⁴ Az írás a múzeum lehetőségeit taglalta. Mi legyen az intézmény: hadtörténelmi múzeum, vagyis a „magyar katonai múlt egyetemes fejlődéstörténetének tudományos intézete,” a lefolyt világháború múzeuma, vagy a magyar hadsereg múzeuma? Megadta a választ is: a múzeumnak a magyar katonai művelődéstörténet tudományos intézetévé kell lennie. Szembeötlő, ahogy a kérdésfelvetésen túl egyáltalán nem foglalkozik világháborús múzeum lehetőségével. A problémát azzal intézi el, hogy „... lehetetlen a Hadimúzeum körét a világháborúra szorítani. Igaz, hogy egy ilyen magyar katonai múzeum ötlete a világháború utolsó éveiben jelenik meg, ez azonban csak időszakot jelent”⁸⁵

Mіндеzen túl, a Nándor laktanya természeti és épített környezete grandiózus tervekre ihlette a múzeum illetékeseit, legfőképpen a hipertevékeny és fantáziadús igazgatót, Aggházy Kamilt. Az átépítés, az épület funkcionálizálása jó feltételeket is teremtett a tervezéshez.⁸⁶ A komplexum Aggházy terveiben a Vérmezőtől, a rendszeres katonai parádék helyszínétől a múzeum Kapisztrán téri épületéig és a szomszédságában lévő helyőrségi templomig, mint történelemőrző és „szakrális” helyig terjedt volna. Mindez elképzelése szerint kiegészült volna az akkor még részben beépítetlen hegyoldallal, az ott felépítendő világháborús központi emlékművel, a föld alatt pedig egy nemzeti katonai pantheonnal és katakomba-sírokkal, és ílymódon többszörösen is alkalmassá válhatott volna küldetéses szerepekre. A monumentális látvány központi elemének a múzeum nyugati szárnya alatti hegyoldalra képzelt országos központi hősi emlékművet szánta (egy fő és több mellékalakkal díszített szoborcsoporttal, előterében a „haza oltárát” jelző kötömbbel, rajta csorbult karddal), ami szerves kapcsolatban állt volna a Lovas útról nyíló pantheonnal. A pantheon csarnokában a legnagyobb magyar hadvezérek szobrait he-

⁸² Megjegyezzük, hogy az „Üllői úti múzeumról” készült fotók szerint a látogatók a bejáratnál, rezsímváltás ide, rezsímváltás oda, I. Ferenc József nagyméretű mellszobrával találták magukat szemben. A szobor szalagokkal, virágokkal volt körberakva.

⁸³ A kormányzó a hadimúzeumban. *Hadimúzeumi Lapok*, 1925 december, 15. o.

⁸⁴ Dr. Bevilaqua Béla: A magyar Hadimúzeum alap gondolatáról. *História*, 1926 december.

⁸⁵ Uo. 14. o.

⁸⁶ Aggházy Kamil: Az országos hősi emlékmű és a magyar pantheon. *Hadimúzeumi Lapok*, 1928 április.

lyeznék el. Onnan aknafolyosó nyílna, ami a vár alatti alagutak felhasználásával kialakítandó katakomba-sírboltba vezetne. A kegyeleti terv szerint oda gyűjtenék össze a főváros felszámolásra kerülő temetőiből az 1849-es budavári ostrom katonai halottait, az idegen csatatereken és hadifogolytáborokban meghalt magyar katonák földi maradványait, legfőképpen pedig a világháború hősi és neves halottait. A kimondott cél a hősi emlékünnepeknek a Hadimúzeummal való szorosabb kapcsolata volt.⁸⁷ A szervezésben nagy szerepet szánt a múzeum két „fiókszervének”, az Országos Magyar Hadimúzeumi Egyesületnek és az Országos Kanizsai Dorottya Bizottságnak.

A „hőskultusz”-tematika az épületen belül is visszatért: a terv szerint a múzeum leendő épületének padlásán kialakítandó térben az ország összes hősi emlékműveinek gipsz és rajzmodelljeit állítanák ki. E „glijotéka” méltó kerete lenne a világháborús nagy emlékműnek. „Legyen a magyar hősi kultusz gyűjtőpontja a budai vár vérrrel megszentelt ormain emelkedő Magyar Hadimúzeum s ennek egész környéke” – fejezte be figyelemfelkeltő írását a múzeum grandiózus terveiről Aggházy Kamil.

A terveknek csak egy része valósult meg, azok is csak külön-külön. A föld alá tervezett panteonból, a katakomba-sírokból és a központi világháborús emlékműből az adott helyszínen nem lett semmi. A központi emlékmű a város másik részén, a Hősök terén épült meg, a katakomba-sírok, amelyek ötlete a múzeum épülete alatti és a környező barlangrendszer régészeti feltárása apropóján merült fel, mindenekelőtt technikai akadályok miatt nem valósultak meg. A panteont és a hősi emlékművek központi gyűjteményének tervét a fentebb már említett Hóman – I. Tóth Zoltán féle szakfelülvizsgálati jelentés nyomán született intézkedések tették semmissé, mindenekelőtt szakmai–muzeológiai szempontból.⁸⁸

A múzeum 1932-ben terjesztette fel kiállítási koncepcióját főhatóságának, a Honvédelmi minisztériumnak. A tervek nem nyerték el az illetékes katonák tetszését. A legfőbb baj az volt vele, hogy „Habsburg levegőt áraszt”, illetve hogy „propagandát csinál a vörösöknek.” Az átdolgozás után pedig még azokat az elemeket is kivették (az elvárásokhoz igazodva), amelyek, akár a legkisebb mértékben is, a háborús vereséget, a vereségen való merengést sugallták: a vereséget idéző hősi szobrok, de még a hadifogoly emlékek és az orvosi műszerek kiállítását sem tervezték.⁸⁹

A múzeum kiállítási terét a beköltözéstől számított közel tíz évvel később, 1937. május 29-én nyitotta meg Horthy Miklós kormányzó jelenlétében Röder Vilmos honvédelmi miniszter. A háborús anyag a teljes kiállítási terület közel kétharmadát töltötte meg, imponáló nagyságban: az első emelet 15 termében közel 2000 négyzetméteren, a második emeleten négy teremben, a lépcsőházban és a folyósón még újabb 400–450 négyzetméteren. A kiállított anyag igen jelentős része frontot megjárt tárgy volt, termenként vagy történeti, vagy tematikus csoportosításban. A kiállítás dokumentációja, sajnos, megsemmisült a háború alatt, a termekről készült fotók is, így maga a tárlat csak az elég

⁸⁷ A Hadtörténeti Múzeum munkaterve, 1928–1938. Uo. 1928 november, 52. o.

⁸⁸ A jelentés a múzeum összes anyagának 25–30 %-át tartotta kiállításra érdemesnek, leginkább a világháborús gyűjteményt (*Pongó*: i. m. 36. o.) Mindezen túl jelentős nyersen és szakszerűen mutatott rá az intézmény leggyengébb pontjaira, a szakmaiság hiányára, ezen belül is kinevezett katonai vezetők múzeumi inkompetenciájára, a katonai szempontok túlbujánzására, a parttalan tervezésre, s általában a tudományos presztizs hiányára, ami éppen a fentiekből fakad.

⁸⁹ *Pongó*: i. m. 42. o.

szükszavú kiállítási vezetéből rekonstruálható.⁹⁰ Két terem foglalkozott a világháború bevezető eseményeivel, hadüzenettel, a mozgósítással, a harctérre indulással, sok egyenruhával, menetzászlókkal, dokumentumokkal, fegyverekkel. A 3. terem a balkáni hadszíntér és a dunai flottilla tárgyaival telt meg, sok képpel, front-festménnyel, zsákmányanyaggal, és a dunai hajóhad hajóinak makettjeivel, a résztvevők személyi tárgyaival. Aztán – ahogy a kalauz fogalmazott – legnagyobb harcterünk, az orosz (és román) harctér anyagai következtek, köztük a legértékesebbek, a „magyar kitartás jelképévé” vált przemysli emlékek, mindenekelőtt a szegedi 23. honvéd hadosztály orosz fogságból megmentett zászlótöredékei.

A zászló kultusztárgy, és a zászlótöredékeknek a hadimúzeum igazi kultuszt igyekezett teremteni; 1927-ben a Tiszti Kaszinóban külön kiállítást is rendezett belőlük, kellő hírvérséssel.⁹¹ A przemysli erődben körülzárt 2. gyulai, 5. szegedi, 7. verseci és 8. lugosi honvéd gyalogezred tisztjei ezredzászlajkat, régi hadiszokás szerint, hogy ne kerülhessenek az ellenség kezébe, kis darabokra vágták, és magukkal vitték az orosz hadifogságba. A gyulai gyalogezred zászlaját az ezred emlékezete szerint 8–10 darabra szabták, a szalagjait elégették. A hamut Marshalkó Jenő százados őrizte meg, s amikor hazaért, átadta a Múzeumnak, mint ahogy a hazakerült foszlányok is a múzeumba kerültek. A szegedi 5. gyalogezred zászlaját 5 nagyobb, egy másik jelentés szerint 30–40 kisebb darabra vágták. A 7. gyalogezredtől a tájékoztatás időpontjában összesen 2 foszlány volt a múzeumban, a 8. gyalogezredtől viszont több is. A foszlányokon kívül kiállított többi przemysli anyag: egy menetzászló, újságok, könyvek, 24 db nyomtatvány, 8 festmény és rajz, 8 térképvázlat, 10 plakett, szobor és 12 személyes emléktárgy.⁹² A terem további zsákmányolt orosz trófeái: egy egész zenekar hangszerei, ágyúk és egyéb fegyverek. Érdekes, autentikus tárgyak voltak a teremben a bukaresti békekötés alkalmával használt tollak és tintatartók.

A következő terem a haditengerészet háborús tevékenységét mutatta be, természetesen Horthy kormányzóval a középpontban, akiről portrét állítottak ki, és vezérhajója, a NOVARA kicsinyített mását. Aztán következett a légiharcok terme, ugyancsak számos modellel, repülő emlékekkel, és Kaszala Károlynak, a világháború egyik leghíresebb magyar pilótájának személyi ereklyéivel. Ezután a két „olasz terem” következett József királyi herceggel és a 12 Isonzo-csatával a középpontban, és természetesen sok olasz hadizászlóval. Egy egész terem foglalkozott a szövetségesekkel, a német, a török, a bolgár az albán hadsereggel és a lengyel légióval. A legteljesebb kollekció a bolgár anyag volt. Ezt követte a távolabbi harctereket bemutató terem az ellenséges hadseregek anyagával. Ahogy a kalauz megjegyezte: „e gyűjtemények nem zsákmánytárgyakból, hanem volt ellenfeleink ajándékaiból alakultak ki. Az első szinten mutatták be a hátor-

⁹⁰ A Magyar Királyi Hadimúzeum ismertetése. Budapest, 1941.

⁹¹ A múzeumi zászlókkal foglalkozó *Thurner Géza* a *Honvédelem* 1926. május 9-i számában részletesen beszámolt a foszlányokról a Tiszti Kaszinó-beli kiállítás kapcsán. A 4. gyalogezredből Erdei százados, Pergel százados és Durkó zászlós „szolgáltattott be” egy-egy darabot. A hadifogság idején tűnt el Tamássy altábornagy zászlófoszlánya, amikor egy motózás során az orosz táborórség elkobozta tőle – legalábbis Tamássy tábornok így emlékezett. A tisztársak úgy tudták, egy foszlány még Messinger hadnagnál van, nem volt viszont hír Szathmáry ezredes, Zádor zászlós, és Vécsey tartalékos hadnagy darabjáról. A szegediek közül Halmi Pál százados, Pethek tartalékos hadnagy, Horváth Miklós tartalékos alhadnagy és Tiber István tartalékos hadnagy adott be a múzeumba részeket. Az egykori 8. ezredtől Molnár Elek alezredes szolgáltatott be egy 37x50 cm-es darabot és 33 db zászlószegyet, Ferenczy Zoltán százados egy 65x15 cm-es darabot, Gyimes Géza törzsőrmester pedig egy 23x5 cm-eset.

⁹² *Thurner Géza*: Przemysli emlékek. *Hadimúzeumi Lapok*, 1928 április, 9–10. o.

szágban történeteket is, I. Ferenc József halálát, IV. Károly koronázását, a Vöröskereszt és a hadikórházak tevékenységét, a hadsegélyezést, a hadiipart és a háborús irodalmat. Ott kapott helyet a hadifogság is.⁹³

A második emeleten négy teremben folytatódott a világháborús tematika. Rögtön az elsóban a 8000 darabos világháborús érem- és jelvénygyűjtemény kapott helyet, azt követte egy fegyver fejlődéstörténetet bemutató terem, majd a csendőrt terem a csendőrség első világháborús szerepével. Egy újabb háborús terem a csapatemlékéké volt, sok díszkürttel⁹⁴. Itt állították ki a Schima Bandi győri iparművész és felesége által a még háború alatt készített „Kárpáti őrség” című iparművészeti remeket. (A műtárgy a második világháború alatt elveszett.)⁹⁵ Külön teremben állított emléket a kiállítás a háború kimagasló, kitüntetett hőseinek, a Mária Terézia Rend és az arany vitézségi érem birtokosainak.⁹⁶ Itt állították ki a magasabb parancsnokok személyi tárgyait is.⁹⁷ A sétányon a nagy technika darabjai – ágyúk, aknavetők, nagyméretű lövedékek – már rögtön az átköltözés után elfoglalták a helyüket. Később bevonták a Kapisztrán teret is. Ott állították fel többek között a Przemysl várából származó páncélkupolát. Ez az anyag (53, részben zsákmányolt olasz és orosz löveg, aknavető) jórészt Bécsből került Budapestre a badeni egyezmény keretében 1927-ben, illetve még azt megelőzően 1922-ben.⁹⁸

1942-ben újabb kiállítás idézte meg az első világháborút, az otrantói emlékkiállítás. Az apropót a csata negyedszázados évfordulója adta, s természetesen a győző, Horthy Miklós személye, nem utolsó sorban pedig a már zajló új háború. A kiállítás ismertetője nem is titkoltan aktualizálta a 25 év előtti győzelmet a jelenre: „A számszerinti többszörös fölényben lévő ellenség ellen vívott, hihetetlen leleményességgel, elszántsággal és győzni akarással keresztül vitt győzelmes tengeri ütközet nemcsak a korszerű tengeri háború iskolapéldája volt, hanem annak tervezője és keresztülvitelezője[!] révén jellegzetes megnyilvánulása a magyar faji harcászatnak, amely a túlsúlyban lévő ellenséggel szemben is biztosítja a sikert.”⁹⁹

⁹³ A hadifogság emlékeinek gyűjtése mindvégig kiemelt helyen szerepelt a múzeum tevékenységében. A gyűjtésbe, mint a hadifogoly-ügyek intézője, beszállt a HM Hadifogoly Osztálya is. „... dohányszelencék, tulipános ládák, képrámák, festmények, rajzok, sakkfigurák, helyi készítésű játékkártyák, lőszörből készült gyűrűk, színes virágokból összeállított portrék, tájképek, hegedűk – ki hány tárgyat engedne át egy hadifogoly kiállításra” – teszi fel a kérdést a Hadifogoly Osztály az érintetteknek. *Honvédelem*, 1921. október 2.

⁹⁴ E kürtök nem hivatalos jelvények, így nem is nem ereklyék, írta még 1927-ben a *Honvédelem*. A díszkürtöket a helyőrségi városok adományozták az ezredeknek a frontra indulás alkalmával. *Honvédelem*, 1927. május 20.

⁹⁵ A Hadimúzeum által olyannyira számottevőnek tartott műalkotás milyenségéről, művészi értékeiről Győrben megrendezett első bemutatása meghívójának mellékletéből van tudomásunk (Hadtörténeti Múzeum, Kéziratok emlékganyag, 10174/Em.). A vitatható művészi értékű munka valójában egy vegyes technikával készített triptichon, tartalmában az oroszok ellen az országot védő katona apotheozisa, az önfeláldozásra való számos utalással.

⁹⁶ A sokat idézett hőskultusz valóságos megnyilvánulása volt a múzeumban a háborús érdemekért Mária Terézia Renddel kitüntetett lovagok piedesztálra emelése, portréjuk megfestetése. Négy a húszas években, múzeumi finanszírozásban készült (Seydl Dezső, Heim Géza, Pillepich Rezső, Petrichevich György, Metz Rezső és Horváth Imre portréja). A művészek közül Basch Árpád 800 pengő honoráriumot kapott, Heya Zoltán pedig 700-at Seydl Dezsőért. Hadtörténeti Múzeum, Növedéki napló 33 206 – 33 212. lt. sz.

⁹⁷ A teljesség igénye nélkül: a múzeum gyűjteményében voltak a monarchia egykori legmagasabb rangú katonái közül Conrad von Hötendorf, Arz Artúr, Boroević Szvetozár, Szurmay Sándor, Franz Rohr, Lukachich Géza, József és Albrecht főherceg egyenruhái és emléktárgyai, amelyek adományként kerültek a húszas években a gyűjteménybe.

⁹⁸ A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban, Budapest, 1933. 19. o.

⁹⁹ A Magyar királyi Hadimúzeum otrantói emlékkiállításnak ismertetése. Bevezetés. Hadtörténeti Múzeum, Könyvgyűjtemény, lt. sz. C 5408.

1944-ben a múzeumot evakuálták. Értékesnek minősített anyagait (a nemzeti ereklyéket) vagonokba pakolták. Hogy pontosan mi került a menekített mőtárgyak közé az első világháborús gyűjteményből, nem tudjuk. A „ládalisták” az irattár 1944-es anyagával együtt megsemmisültek, mint ahogy a Nyugat-Dunántúlon eltűnt (megsemmisült?) a menekített anyag jelentős része is. A zászlók – trófeaként – a Vörös Hadsereg kezébe kerültek. A Budapesten maradt anyag az ostrom alatt szenvedett súlyos károkat. A Múzeum mai első háborús gyűjteménye a két világháború közöttinek csak halvány visszfénye. A személyes ereklyék csaknem teljesen hiányoznak, feltételezhetőleg az evakuált anyagok között lehetnek, s azok sorsában osztoztak. Minden viszontagság ellenére is azonban a Hadtörténeti Múzeum ma is Magyarország összehasonlíthatatlanul leggazdagabb első világháborús muzeális anyagát mondhatja magáénak.

*

A dolgozat elején azt a kérdést tettük fel: mi maradt a nagy háborúból az emlékezetnek? Erre próbáltunk fentebb válasz adni a tárgyi kultúra kapcsán. Bővítsük most a kérdést: meddig tartott valójában a háború emlékezete? Vagy szűkítsük: meddig tartott a háború kultusza? Meddig az állami kisajátításban és meddig a mikroközösségeiben? Ismét Norát idézzük: „A történelem középpontjában egy a spontán emlékezetet romboló, kritikus szellem dolgozik.” Az idő múltával ritkul az emlékezet szövete, halványulnak a képek, az emlékek közvetlen élményszerűsége lineárisan csökken. A történelem valóságosan is bekebelezi az emlékezetet. Mint láttuk, a „történelem képzésének folyamata,” a az emlékezet intézményesítése és kisajátítása hatalom részéről már a háború alatt megindult, és aktualizálva, megerősödve tovább folytatódott a 20-as–30-as években is. Amennyiben direkt célja is meghatározható, az egyértelműen a területi revízió volt.

S aztán újra dörögtek a fegyverek, indultak a katonavonatok. Az új háború a hatalmi propagandában már nem igényelte direkt formában az elmúlt (vesztes) háború kultuszát, kliséit azonban átvette: a régi háború hősei, hősi halottai neve mellé elég hamar odakerültek az obeliszekre, keresztekre, templomfalakra az új hősi halottak nevei. A Hadtörténeti Múzeum is kiküldte anyaggyűjtő tisztjeit a frontra, trófeákért, a saját dicsőség rekvizitumaiért, a különlegességekért és a tipikus tárgyakért. Új aktuális kiállítások születtek a területgyarapodásról, bemutatókat szerveztek a zsákmányolt szovjet fegyverekből, eseményekről, újra haditudósítók járták a frontokat, tárlatok nyíltak a háborús művészet tárgykörében. A területi revízió sikerei újra emléktárgyak sokaságát dobták piacra – nincs új a nap alatt. Szinte minden úgy történt, mint negyedszázaddal korábban.

A hatalmi szférában az új háború aktualitása háttérbe szorította, mondhatnánk: a történelem térfelére toltá át az első világháború történéseivel és következményeivel, emlékezetével együtt. A második világháború borzalmai, az egész magyar társadalom által szinte személyesen is átélt közvetlen élményei pedig a múltba vesző, egyszersmind mindenki által jobban megérthető és átélhető történéssé és tapasztalattá szublimálták az elsőt.

György Ságvári

OBJECTIFIED MEMORIES

Memorials, Museums and the Great War

Summary

The First World War was an outstanding experience of the early 20th century. What has remained of the Great War? What did the war generation preserve and what was left to the offspring? A great variety of memorabilia, stories, beliefs, myths, legends and miracles all manifest the living memory of the Great War. The memories were objectified in different ways – by simple wooden crosses and gigantic monuments; by memorial parks at the scenes of the great battles; and by little souvenirs, relics and cult items recalling wartime events or suggesting the atmosphere to those that had not taken part in the actions.

At a state level, the official sites to retain 'canonised' memories were the museums and monuments in public places. When the war ended, pantheons were built and sculptures were raised in the countries that were previously involved in war, to commemorate the heroes and heroism; memorial sites were established at the deserted battlefields and in the demolished fortifications, and 'war museums' were founded in the capitals, with collections to examine and to draw lessons from. Museums are monuments themselves, treasuries of recollection, artificial and authentic at the same time. On the whole, museums are places where history is remade and justified.

The study discusses the revival of the First World War in souvenirs, monuments and museums, focusing on the most important of such 'professional' sites in Hungary, the Military History Museum, treating its activity from its establishment in 1918 to the 1930s.

György Ságvári

MÉMOIRE CHOSIFIÉE

Monuments et musées dédiés à la Grande Guerre

Résumé

La première guerre mondiale marqua le début du 20e siècle de son empreinte. Que reste-t-il de cette grande guerre? Que conserva la génération qui l'avait vécue et que conserva la postérité? Les différents souvenirs – objets, histoires, mythes, légendes – constituent ensemble la mémoire vivante de la grande guerre. La mémoire prend des formes très variées: des simples croix tombales, des monuments gigantesques, des lieux de mémoire sur le théâtre des grandes batailles, des petits souvenirs, des reliques et des objets de culte gardés dans les vitrines. Toute cette mémoire associée à cette expérience collective même ceux qui ne l'ont pas vécue.

Les gardes officiels de la mémoire institutionnalisée sont les musées et les monuments installés sur les places publiques. Après la fin de la guerre, dans tous les pays impliqués, on créa des panthéons, érigea des statues à la mémoire des héros et de leur héroïsme, aménagea des lieux de mémoire sur les champs de bataille déserts ou dans des forts dévastés et on fonda, dans la capitale, des „musées de guerre” et des collections mettant en valeur les enseignements techniques à tirer. En effet, le musée est également un monument, une mémoire condensée, une réalité authentique artificiellement créée qui certifie les temps historiques.

L'étude traite l'évocation de la première guerre mondiale sous forme de monuments et de musées, la mémoire de la guerre gardée par des objets. Elle met au centre les activités, dans les années 1920–30, du lieu „professionnel” majeur dédié à la mémoire chosifiée de la guerre en Hongrie: le Musée de la guerre créé en automne 1918.

György Ságvári

VERGEGENSTÄNDLICHTES GEDENKEN

Denkmäler und Museen über den Großen Krieg

Resümee

Die bestimmende Erfahrung des ersten Teils des 20. Jahrhunderts war der Erste Weltkrieg. Was ist aus dem Großen Krieg geblieben? Was wurde von der Kriegsgeneration und was von der

Nachwelt diesbezüglich erhalten? Die vielfältigen Erinnerungen, Denkmäler sind in ihrer vergegenständlichten Wirklichkeit mit ihnen auf ihnen lastenden Geschichten, Glauben, Mythen, Legenden und Wunder allesamt das lebendige Gedenken des Großen Krieges. Dieses Gedenken tritt in den verschiedensten Formen ans Tageslicht. In einfachen Grabkreuzen und gigantischen Monumenten, in mit Bäumen bepflanzten Gedenkortan am Schauplatz der früheren großen Schlachten und in kleinen Erinnerungen, Reliquien, kultischen Gegenständen, die in Vitrinen stehen und erinnern. Diese letzteren geben auch denjenigen das Gefühl des kollektiven Erlebnisses, die damals und dort nicht aktive Teilnehmer der Ereignisse gewesen sind.

Die professionellen Hüter des auf staatliche Ebene erhobenen, kanonisierten Gedenkens sind die Museen und die auf öffentlichen Plätzen aufgestellten Monumente. Als der Krieg zu Ende gegangen war, wurden im Zeichen der Aktualisierung in den Ländern, die ehemals einander gegenübergestanden hatten, Pantheons errichtet, für die Helden und die Heldenhaftigkeit im Krieg Denkmäler aufgestellt, auf den verlassenen Schlachtfeldern, in den zerschossenen Wäldern Gedenkorte gebaut, in den Hauptstädten „Kriegsmuseen“ gegründet und Fachsammlungen geschaffen, die die fachlichen Lehren vermitteln sollen. Das Museum selbst ist ja auch eine Art Monument, ein verdichtetes Gedenken in seiner gekünstelten authentischen Realität. Insgesamt gesehen ist es auch ein Beglaubiger der großen, großen Zeiten.

Die Studie beschäftigt sich mit der „Monumentalisierung“ und „Musealisierung“ des Ersten Weltkrieges, mit dem Gedenken, der in den Gegenständen des Krieges erhalten geblieben ist. Zentrales Thema der Studie ist der wichtigste „professionelle“ Ort dieses Gedenkens in Ungarn, das im Herbst 1918 gegründete Kriegsmuseum und dessen Tätigkeit in den 1920–30er Jahren.

Дьердь Шагвари

ОВЕЩЕСТВЛЕННАЯ ПАМЯТЬ

Воспоминания, музеи о Великой Войне

Резюме

У человека XX века решающим впечатлением является первая мировая война. Что осталось от великой войны? Что сохраняется в памяти поколения, пережившего войну, и что живет в памяти потомков? Многочисленные воспоминания, памяти в своей овеществленной действительности, наложившиеся на них истории, известия, мифы, легенды, чудеса – все это память людей, переживших великую войну. Память выступает на поверхность жизни в самой различной форме. Она находит свое выражение в простом могильном надгробии, кресте на могиле, и в гигантских монументах-мемориалах, памятных местах, обсаженных деревьями, на местах великих битв и в небольших памятных сувенирах, выставленных в витринах, в реликвиях, культовых предметах, которые напоминают людям и превращают в участников исторических событий и тех людей, которые не были ими в действительности.

Официальными хранителями канонизированной памяти, поднятой на государственный уровень, являются музеи и памятники, монументы, поставленные на общественных площадях. Когда кончилась война, под знаком актуализации создавались пантеоны в странах бывших противостоящих сторон, воздвигались памятники, статуи в память героев и их героических подвигов, оборудовались памятные места на опустевших полях сражений, в обстрелянных снарядами лесах, в столицах создавались „военные музеи“, специальные военные коллекции, которые были призваны содействовать людям сделать соответствующие выводы из пережитого. Ибо сам музей также является своего рода монументом, концентрированной коллективной памятью, сосредоточенной в его искусственно аутентичной действительности, обобщающим в целом свидетельством великих времен.

Статья посвящена „монументализации“ и „музеализации“ первой мировой войны, памяти о ней, сохранившейся в предметах войны, в центре с венгерским наиболее важным „официальным“ местом – Военным Музеем, созданным осенью 1918 года, и работой музея в период 1920–1930 годов.